

De municipale ambities van provinciale nederzettingen

**Een vergelijkend onderzoek naar de municipia
in Romeins Britannia en Germania**

Voorpagina

Mijlpaal geplaatst in 162 na Christus ter ere van Marcus Aurelius en Lucius Verus
(gevonden in 1490 in Naaldwijk)

Masterscriptie	2017-2018
Student	Kimberly Testers
Afdeling	Oudheidstudies
Eerste lezer	Dr. Stephan Mols
Tweede lezer	Drs. Marenne Zandstra
Inleverdatum	01 december 2017

Voorwoord	5
Hoofdstuk 1. Inleiding	6
Hoofdstuk 2. Methodologie	10
2.1 <i>Status quaestionis</i> en probleemstelling	10
2.2 Onderzoeksdoel en -vraagstellingen	13
2.3 Onderzoeksofzet	15
Hoofdstuk 3. <i>Municipia</i>	17
3.1 Inleiding (Britannia)	17
3.1.2 Municipium Verulamium	19
3.1.2.1 Van hoofdplaats tot stad.....	19
3.1.2.2 De stad en de regio	21
3.1.2.3 Verval en ondergang van de stad	26
3.2 Inleiding (Germania Inferior)	27
3.2.1 Municipium Aelium Cananefat(i)um	29
3.2.1.1 Van hoofdplaats tot stad.....	29
3.2.1.2 De stad en de regio	31
3.2.1.3 Verval en ondergang van de stad	35
3.2.2 Municipium Batavorum	36
3.2.2.1 Van hoofdplaats tot stad.....	36
3.2.2.2 De stad en de regio	38
3.2.2.3 Verval en ondergang van de stad	43
3.2.3 Municipium Tungrorum	44
3.2.3.1 Van hoofdplaats tot stad.....	44
3.2.3.2 De stad en de regio	45
3.2.3.3 Verval en ondergang van de stad.....	49
3.3 Inleiding (Germania Superior)	50
3.3.1 Municipium Arae (Flaviae)	51
3.3.1.1 Van hoofdplaats tot stad.....	51
3.3.1.2 De stad en de regio	53
3.3.1.3 Verval en ondergang van de stad	58
Hoofdstuk 4. <i>Municipia</i> in Britannia en Germania: Overeenkomsten en verschillen	59
Hoofdstuk 5. Conclusie	68
Summary	70
Bibliografie	72
Illustratieverantwoording	77
Bijlages	78

Voorwoord

Gedurende mijn master Klassieke Cultuur aan de Radboud Universiteit heb ik colleges en stages gevolgd waarin mijn interesse werd gewekt voor het stedelijk netwerk in de Romeinse provincies. Het verbaasde mij dat, hoewel er al zoveel onderzoek is verricht en er al zoveel kennis is vergaard, er nog steeds zoveel onduidelijkheden zijn over de steden in het Romeinse Rijk.

Graag zou ik dr. Stephan Mols en dr. Christel Veen bedanken voor het delen van hun kennis en vaardigheden en voor hun bemoedigende begeleiding. Tevens zou ik graag mijn moeder bedanken voor alle grammaticale wijsheden die zij, gevraagd en ongevraagd, met mij heeft willen delen. Als laatste ben ik Maarten en mijn vrienden en familie veel dank verschuldigd voor hun eindeloze geduld en luisterende oor tijdens mijn schrijfstrubbelingen.

Ik wens jullie veel leesplezier toe.

Kim Testers

Nijmegen, 1 december 2017

Tussen de heerschappij van keizer Vespasianus (69-79 n.Chr.) en keizer Hadrianus (117-138 n.Chr.) bereikte het Romeinse Rijk zijn hoogtepunt wat betreft omvang en populatie. Verspreid over het huidige Oost- en West-Europa, Noord-Afrika en Noordwest-Azië woonden tussen de zestig en honderd miljoen mensen waarvan rond de twintig procent in steden.¹ Deze steden werden ingezet door de gezaghebbers in Rome als instrument bij het in stand houden van het imperium en bij het binden van zeer diverse bevolkingsgroepen aan het imperium. De steden lijken dan ook de ruggengraat van het Romeinse Rijk te vormen. Deze centrale positie heeft ze, wanneer het aankomt op de bestudering van het Romeinse Rijk, gemaakt tot een geliefd onderzoeksonderwerp. Zo ook bij mij. Voordat wordt ingegaan op mijn onderzoeksdoel en vraagstellingen, wordt eerst een algemene inleiding gegeven. Hierbij wordt aandacht geschonken aan de ontwikkeling van de Romeinse steden, aan de verschillende typen Romeinse steden en aan de rol die Romeinse steden speelden bij het dagelijks beheer en bestuur van het rijk.

De uitbreiding van de Romeinse heerschappij ving aan in de 4^e eeuw voor Christus op het Italisch Schiereiland. Vanuit het Italisch Schiereiland wisten de Romeinen hun invloed vanaf het einde van de 3^e eeuw voor Christus te verspreiden naar het oosten. Vanaf de tweede helft van de 3^e eeuw voor Christus gebeurde dit in het westen. In het oosten liep de rijksgrens (*Limes*) langs de Eufraat (later de Tigris), het zuidoostelijk deel werd afgeschermd door de Sahara. In het westen liep de grens van de Noordzee, langs de Rijn en de Donau, tot aan de Zwarte Zee.²

De veroverde gebieden werden onderverdeeld in provincies. Een dergelijke provincie besloeg voor een bepaalde periode een bepaald deel van het Romeins territorium. Zolang er geen sprake was van interne of externe onlusten, en werd voldaan aan opgelegde belastingen (*stipendia*), vond in de provincies relatief weinig directe bemoeienis plaats vanuit Rome. Het dagelijks beheer en bestuur van de provincies lag in handen van Romeinse ambtenaren die namens de senaat werden aangesteld en vanaf Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) door de keizer. Deze ambtenaren verrichtten hun werk vanuit een bijzonder complex en hiërarchisch netwerk van nederzettingsvormen. Veelal waren het echter de steden die de bestuurlijke en administratieve centra vormden van waaruit de ambtenaren de dagelijkse gang van zaken regelden, net als het behoud van een vreedzame verstandhouding met de lokale bevolking.³

De ontwikkeling van de steden verschilde sterk per periode en regio. Een groot deel van het gebied ten oosten van Rome kende een rijke stedelijke traditie. Diverse stadstaten, koninkrijken en stammen hadden al ver voor de komst van de Romeinen een welvarend stedelijk netwerk weten op te bouwen van waaruit zij hun domeinen beheerden en bestuurden.⁴ Een groot deel van deze steden

¹ Boatwright e.a. (2012) 335-337, 374-375; Scheidel (2009) 141-143.

² Astin e.a. (2008) 94-106, 244-289, 373-380; Boatwright, Gargola en Talbert (2004) 119-123, 167-168; Boatwright e.a. (2012) 9-10, 24, 51-52, 69-79, 83-84, 95-109, 113-117, 123-124, 229-233, 294-299; Bowman, Champlin en Lintott (1997) 450-454, 464-467, 503-506, 510-511, 517-520, 524-534; Crook, Lintott en Rawson (1993) 31-36; Hanfmann (1975) 41-42; Keay (1988) 25-46; Lintott (1993) 22-27, 41-42; Wells (2004) 131, 170, 176-177.

³ Boatwright, Gargola en Talbert (2004) 119-123, 129-134, 170, 176-177, 294-299; Boatwright e.a. (2012) 167-168; Bowman, Champlin en Lintott (1997) 641-645; Levick (1967) 78-84, 184-186; Price (1984) 27-28, 44-46; Wells (2004) 130, 146.

⁴ Hoewel er in het gebied ten oosten van Rome al ver voor de komst van de Romeinen een netwerk van stedelijke centra was opgebouwd, moet de verspreiding en invloed hiervan niet worden overschat. Vooral

werd in stand gehouden na de verovering door de Romeinen. Tevens bleven de lokale machthebbers vaak op hun plek. Controle werd uitgeoefend door, in en rond de stad gevestigde Romeinse ambtenaren, net als militairen.⁵

De gevolgen van de komst van de Romeinen waren voor het westen ingrijpender en diepgaander. In tegenstelling tot het oosten was het westen niet bekend met het concept stad. Tevens was er, waarschijnlijk mede door het gebrek aan stedelijke centra, nauwelijks sprake van een centrale autoriteit. Ook bestond de bevolking in het westen uit een grotere, en meer sporadisch verdeelde, diversiteit aan stammen. Het gebrek aan stedelijke centra en de diversiteit aan stammen maakten het voor de Romeinen bijzonder moeilijk om grip te krijgen op het gebied.⁶ De oplossing voor dit probleem lag volgens Rome in het opzetten van een netwerk van steden, vergelijkbaar met dat op het Italisch Schiereiland en in het oosten. De implementatie van het Romeins, op steden gebaseerd, bestuurssysteem verliep in het westen weliswaar langzaam, maar zelden problematisch.⁷

De Romeinen kenden twee typen steden, *coloniae* en *municipia*. De oprichting en verspreiding van het eerste type stad begon op het Italisch Schiereiland. Tot de Punische Oorlogen (264-241, 218-201 en 149-146 v.Chr.) werden *coloniae* met name opgericht om te voldoen aan de nijpende behoefte aan land vanuit het Romeins proletariaat. Deze steden werden vooral gesticht langs de kust (*coloniae maritimae*) en waren overwegend burgerlijk van karakter. In het oosten lagen de *coloniae* met name in de binnenlanden, in het westen vooral langs de rijksgrens. De oostelijke en westelijke gelegen *coloniae* waren vooral militair van karakter. Ze werden bewoond door veteranen uit het Romeinse leger die op zoek waren naar een plek om zich te vestigen na hun dienstperiode. Dat het vooral veteranen waren die werden geplaatst in de *coloniae* had te maken met de geïsoleerde positie van de steden. De inwoners moesten in staat zijn zichzelf, de stad en haar inwoners en het omliggend gebied, te beschermen.⁸

Vanaf de regeerperiodes van de dictator Julius Caesar (49-44 v.Chr.) en keizer Augustus werd er steeds meer gebruik gemaakt van het tweede type stad, de *municipia*. De oprichting van *coloniae* werd steeds ongebruikelijker, de verlening van de status werd steeds meer gezien als een eretitel en bracht zelden nog constitutionele wijzingen met zich mee. Dit werd mede veroorzaakt door de oprichting van een mobiel, staand leger waardoor de aanwezigheid van grote groepen permanent aanwezige veteranen niet langer een noodzakelijkheid was. Tevens waren *coloniae* vaak volledig nieuwe steden. Het oprichten van een stad was een bijzonder intensief proces, vooral vergeleken

langs de oostgrens en in de binnenlanden was er sprake van een relatief lage bevolkingsdichtheid. Stedelijke centra waren hier nagenoeg afwezig, zie: Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 14-36.

⁵ Thonemann (2009) 225-228; Yegül (2000) 133, 135-136, 148.

⁶ Vooral in Mauretania, Africa en Zuid-Hispania was de bevolkingsdichtheid hoger dan in de noordwestelijke gebieden. Ook waren sommige nederzettingen uit het zuidwesten relatief groot in vergelijking met die in het noordwesten. Van (een netwerk van) steden zoals op het Italisch schiereiland of in het oosten was geen sprake, zie: Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 14-36.

⁷ Abbott en Johnson (1968) 70-72, 179-196; Boatwright, Gargola en Talbert (2004) 119-134, 294-299; Bowman, Champlin en Lintott (1997) 641-645; Levick (1967) 78-84, 184-186; Lintott (1993) 22-27, 36-42; Price (1984) 27-28, 44-46; Wells (2004) 130-131, 146, 170, 176-177.

⁸ Bispham (2007) 2-3; Boatwright, Gargola en Talbert (2004) 123-127, 141, 180-183, 342-344; Bowman, Champlin en Lintott (1998) 455-458, 475, 480-485; Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 12-13; Levick (1967) 1-6, 32-33, 68-72, 84-88, 184-186; (1993) 80-81, 89-91, 198-199; Wells (2004) 146, 149-150.

met de overname, aanpassing of uitbreiding van reeds bestaande nederzettingsstructuren zoals dit vaak bij de stichting van *municipia* gebeurde.⁹

Beide typen stad onderscheidden zich van andere, vaak meer rurale nederzettingvormen, door hun relatief autonome status en hun (Latijnse of Romeinse) rechten en privileges. Eén van de grootste verschillen tussen de *coloniae* en de *municipia* onderling, was de mate waarin de wetten, regels, gebruiken en gewoontes van Rome werden nageleefd. De *coloniae* waren veelal een afspiegeling van Rome. *Municipia* hielden vaak (voor zover toegestaan door het provinciaal en imperiaal gezag) vast aan lokale tradities. Daarnaast kwam het vaak voor dat *municipia* eerst het Latijns burgerrecht (*ius Latii*) kregen, dit in tegenstelling tot *coloniae* die veelal meteen het Romeins burgerrecht (*cum suffragio*) ontvingen. Het verschil tussen de (deels of volledig toegekende) Latijnse en Romeinse burgerrechten kwam in grote lijnen hierop neer: de Latijnse *municipia* kregen de beschikking over het private gedeelte van het Romeinse burgerrecht (zoals het huwelijksrecht, *ius conubium*, en het recht op eigendom, *lex commercium*), in tegenstelling tot het publieke gedeelte (zoals het mogen uitoefenen van publieke ambten, *ius honorum*). De coloniale of municipale status kon worden aangevraagd namens een lokale bestuurscommissie, of namens een (vaak vermogend of invloedrijk) individu uit de lokale gemeenschap. Door de senaat werd de status wettelijk toegekend, door de keizer verleend als voorrecht.¹⁰

Na de goedkeuring van de aanvraag werden de nieuwe status en de daarmee gepaard gaande rechten en privileges schriftelijk vastgelegd. Dit gebeurde onder andere in senatoriale besluiten (*senatus consulta*), wetten (*leges*) en edicten (*edicta*). Sommige van deze besluiten, wetten en edicten waren van toepassing op steden in het algemeen, sommige op steden in een bepaalde provincie. Het belangrijkste doel was het creëren van een consistent en uniform stedelijk beleid. De belangrijkste onderdelen hadden vooral betrekking op het regelen van de belastinginning, het opzetten van de bestuursorganen en het geven van een overzicht van de belangrijkste Romeinse regelingen en bepalingen. Ook waren er documenten (i.e. certificaten of diploma's) die werden uitgereikt aan afzonderlijke steden. Deze documenten bevatten vaak de rechten en privileges die van toepassing waren op één stad in het bijzonder.¹¹

Samengevat speelden de steden waarschijnlijk een aanzienlijke rol bij de instandhouding van het Romeinse Rijk. De steden waren onder andere geschikt voor de volgende taken: ze voorzagen

⁹ Abbott en Johnson (1968) 71-75; Bispham (2007) 2-3, 9, 11; Boatwright, Gargola en Talbert (2004) 123-127, 141; Boatwright e.a. (2012) 74-75; Keay (1988) 47, 50, 57-59; Sutherland (1939) 115-131; Wells (2004) 146.

¹⁰ Abbott en Johnson (1968) 1-9, 21-22, 39-42, 71-75; Bispham (2007) 2-3, 9, 11; Bowman, Champlin en Lintott (1997) 455-458, 475, 480-485; Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 12-13, 37-39, 45-55, 58-59; Lintott (1993) 16-18, 28-32, 43-46, 54-59, 65-69, 154-160; Mann (1963) 777-782; Richardson (2015) 45-48, 51-54; Sherwin White (1973) 76-95, 150-154, 159, 165-173, 360-367, 375-379; Wells (2004) 146, 149-150.

¹¹ Er zijn diverse besluiten, wetten en edicten die hebben bijgedragen aan onze kennis over de rechten en privileges van *coloniae* en *municipia*. De belangrijkste hiervan zijn de: *Lex Provinciae* (Romeinse wet opgesteld halverwege de 2^e eeuw v.Chr. waarin de vastlegging was geregeld van de politieke verhoudingen tussen de *civitates* en de provincie en tussen de *civitates* en Rome); *Lex Iulia Agraria* (Romeinse wet opgesteld halverwege de 1^e eeuw v.Chr. waarin was vastgelegd welke hoeveelheid grond een nederzetting of stad kreeg toebedeeld); *Lex Iulia Municipalis* (Romeinse wet, onderdeel van de *Tabula Heracleensis*, opgesteld in 45 v.Chr. waarin was vastgelegd welke machtsfuncties de Romeinse burgers uit de nederzettingen en steden kregen toebedeeld). Op provinciaal niveau betreft het de: *Lex de Gallia Cisalpina* (Romeinse wet opgesteld rond 42 v.Chr. waarin de burgerlijke wetgeving voor de deelprovincie Gallia Cisalpina was vastgelegd). Documenten opgesteld voor specifieke steden zijn zeer schaars. Voor meer informatie, zie: Abbott en Johnson (1968) 232-506; Crawford (1995) 421-430; Richardson (2015) 45-60.

Romeinse burgers en militairen van een plek om zich te vestigen; ze vormden autonome eenheden voor het beheer en bestuur van de provincies; ze boden locaties van waaruit de meest afgelegen plekken werden beveiligd; ze droegen bij aan het behoud van een vreedzame verstandhouding met de lokale bevolking; ze vormden een locatie van waaruit de lokale, regionale en imperiale welvaart werd gestimuleerd; en ze boden faciliteiten die bruikbaar of noodzakelijk waren bij de uitvoering van de bovengenoemde zaken. Hoewel beide typen stad over relatief autonome posities beschikten, en verschillende rechten en privileges ontvingen, was het de status van *colonia* die veelal werd gezien als het meest begerenswaardig en prestigieus. Toch is het niet dit type stad dat in dit onderzoek centraal staat. In het volgende hoofdstuk wordt toegelicht waarom dit niet het geval is, waar dit onderzoek zich dan wel op richt en op welke wijze dit is gedaan.

2.1 *Status quaestionis*

Zoals toegelicht in hoofdstuk 1 was het vooral in het westelijk deel van het Romeinse Rijk dat Rome vrij was om naar eigen inzicht vorm te geven aan bestuurscentra. Door veel wetenschappers wordt de stad in het westen dan ook als een belangrijk hulpmiddel gezien wanneer het aankomt op de bestudering van de ontwikkeling en instandhouding van een dergelijk omvangrijk imperium. Tevens wordt de stad in het westen vaak gebruikt bij het onderzoek naar de manier waarop, en mate waarin Romeinse cultuur(elementen) zich verspreidden buiten de imperiale hoofdstad (i.e. romanisering). De afgelopen decennia is door verschillende historici en archeologen een grote bijdrage geleverd aan onze kennis over de Romeinse stad in het westen. In deze *status quaestionis* worden de belangrijkste en meest invloedrijke van deze bijdrages besproken.

De grondslag van onze kennis over de Romeinse stad in het westen werd gelegd door Theodor Mommsen. Zo heeft Mommsen, onder andere, een grote bijdrage geleverd op het gebied van de inhoud en werking van de imperiale, provinciale en stedelijke wet- en regelgeving. Zijn kritische blik op de Romeinse bestuursorganen en de vanuit daar afkomstige wetten en regels wordt nog steeds zeer gewaardeerd.¹² Binnen de huidige wetenschap heerst de vraag wat de invloed was van de wet- en regelgeving buiten de imperiale hoofdstad, zoals in *coloniae* en *municipia*. Volgens Adrian Sherwin White was het vooruitzicht van het verkrijgen van het burgerrecht een belangrijke motivatie voor de lokale bevolking om mee te werken aan de acceptatie, implementatie en verspreiding van de Romeinse wet- en regelgeving.¹³

Frank Abbott en Allan Johnson stellen echter dat de Romeinse wetten en regels meer richtlijnen waren, geen expliciete instructies. Door de lokale bevolking werd vaak, voor zover toegestaan, vastgehouden aan lokale gewoontes en tradities.¹⁴ Sommige wetenschappers zijn verder gegaan in hun bekritiseren van de uniformerende werking van de Romeinse wet- en regelgeving. Zo benadrukt Andrew Lintott in zijn werk dat de verspreiding van de wetten en regels zorgde voor een scheiding tussen de inwoners van de steden enerzijds, en de inwoners van de meer rurale nederzettingen anderzijds. Lintott beschouwt het Romeinse Rijk dan ook meer als conglomeraat, dan als uniform geheel. Steden hadden volgens Lintott slechts als doel het in stand te houden van het imperium, niet om het te uniformeren.¹⁵

Een grote bijdrage aan onze kennis over de invloed en verspreiding van de Romeinse cultuur in de steden werd geleverd door een student van Mommsen, Francis Haverfield. De theorie uit deze periode, waarin de Romeinen werden gezien als de bringers van een beschaafde cultuur aan een inheemse, barbaarse cultuur, is echter recentelijk terzijde geschoven.

Wetenschappers als Robin Collingwood en Richard Reece laten zien dat de romanisering meer was dan een eenzijdige cultuuruitwisseling. Volgens hen is er eerder sprake van een voortdurend fuserende hybridecultuur. Wetenschappers als Martin Millett en Jane Webster tonen aan dat binnen de verschillende sociale klasse van de inheemse bevolking, de Romeinse cultuur op verschillende (zowel actieve als passieve) manieren kon worden opgenomen of verworpen.

¹² Mommsen (1871-1888); Mommsen (1893).

¹³ Sherwin White (1973).

¹⁴ Abbott en Johnson (1968).

¹⁵ Lintott (1993); Lintott (2009).

Wetenschappers als Greg Woolf en Hingley kijken vooral naar de vraag in hoeverre er überhaupt sprake was van een uniforme Romeinse cultuur. Zij laten zien dat de cultuurelementen van een stad sterk verschilden per periode en regio.¹⁶

Door verschillende wetenschappers is stilgestaan bij de motieven van de inwoners van het Romeinse Rijk om zich specifiek in steden te vestigen, en daarmee te leven volgens de Romeinse wet- en regelgeving en normen en waarden. Volgens Louise Revell had de keuze om zich in een stad te vestigen veelal te maken met praktische overwegingen. De stad werd volgens haar vooral gezien als een locatie die voorzieningen bood die in andere nederzettingsvormen niet, of in minderen mate, voor handen waren.¹⁷

Joseph Rykwert beschouwt de Romeinse stad meer als het product van een verzameling religieuze en symbolische rituelen. Rykwert ziet de stichting van steden als het resultaat van de menselijke behoefte zichzelf onsterfelijk te maken. Een behoefte die volgens de wetenschapper onder andere blijkt uit het brede scala rituelen waarmee de oprichting van een stad ging gepaard en uit de grote hoeveelheid monumenten die werden opgericht gedurende het bestaan van een stad.¹⁸

Ook Wolf Liebeschuetz onderstreept in zijn werk dat steden meer waren dan de uitkomst van een stijgende behoefte aan faciliteiten. Liebeschuetz legt hierbij een grote nadruk op de emotionele betrokkenheid van de inwoners van steden, bij hun steden. De oprichting en inrichting van een stad zorgde bij de inwoners voor een gevoel van burgerlijke trots. Deze trots versterkte de cohesie van de gemeenschap en zorgde voor een gevoel van veiligheid en saamhorigheid.¹⁹

Nicolas Purcell ziet de Romeinse stad daarentegen vooral als een instrument met overwegend commerciële doeleinden. Een plek van waaruit (zowel natuurlijke als door de mens gemaakte) rijkdommen doorvloeiden naar het perifere gebied, en andersom. De stad was volgens Purcell vooral een praktische oplossing voor een gebrek aan zelfvoorzienendheid.²⁰

Recentelijk is door de wetenschappers Ray Laurence, Simon Esmonde Cleary en Gareth Sears een vernieuwde bijdrage geleverd aan onze kennis over de Romeinse stad. Hoewel de invalshoeken van de drie auteurs (gericht op de bestudering van de vorming van de Romeinse stad, de fysieke kenmerken en de duurzaamheid) niet nieuw is, onderscheidt hun werk zich van dat van andere door hun interprovinciale, in plaats van lokale of regionale, benadering. In hun werk wordt een uitgebreide en diverse groep steden, gelegen in nagenoeg alle westelijk provincies, met elkaar vergeleken.²¹

Gezien het grote aantal steden in het westen is het opvallend dat een dergelijk breed en vergelijkend onderzoek niet eerder is ondernomen.²² Ik denk dat door het bestuderen van de

¹⁶ Voor een overzicht van de belangrijkste en invloedrijkste ontwikkelingen met betrekking tot het romaniseringsdebat (vanuit zowel archeologisch als historisch oogpunt) uit de tweede helft van de 20^e, en het begin van de 21^e eeuw, zie: Freeman (1993), Hingley (2005), van Oyen (2015) en Pelgrom (2009).

¹⁷ Revell (2009).

¹⁸ Rykwert (1976).

¹⁹ Liebeschuetz (2003).

²⁰ Purcell (2012).

²¹ Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011).

²² In 2013 werd onder leiding van Luuk de Ligt gestart met een zeer omvangrijk, vergelijkend onderzoek naar Romeinse steden, waaronder ook die in het noordwesten. De publicaties van het onderzoek laten nog even op zich wachten, voor reeds beschikbare informatie, zie: <<https://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/humanities/an-empire-of-2000-cities-urban-networks-and-economic-integration-in-the-roman-empire>>.

overeenkomsten en/of verschillen van een grote groep steden, zoals die in het westen, nog veel kan worden geleerd. Hopelijk kunnen de resultaten van een dergelijk vergelijkend onderzoek een deel van de lacunes opvullen met betrekking tot onze kennis over de Romeinse stad in het westen. Mijn onderzoeksopzet is dan ook vergelijkbaar met die van Laurence, Esmonde Cleary en Sears. In de volgende paragraaf wordt het doel van mijn onderzoek nader toegelicht, net als de onderzoeksvragen op basis waarvan ik dit doel hoop te bereiken.

2.2 Onderzoeksdoel en -vraagstellingen

Het doel van dit onderzoek is het leveren van een bijdrage aan onze kennis over de steden in het westen van de Romeinse Keizertijd. Omdat er nog relatief weinig vergelijkend onderzoek is gedaan naar dit onderwerp, vormt deze methode het uitgangspunt van mijn onderzoek. De steden die zijn uitgekozen voor mijn vergelijkend onderzoek lagen in de noordwestelijke provincies Britannia en Germania. Er is voor deze provincies gekozen omdat ze het verst verwijderd lagen van (de invloed van) Rome. Het principe van stedelijke centra was in deze provincies, voor de komst van de Romeinen, nagenoeg volledig vreemd. De Romeinen moesten dus in een voor hen nagenoeg onbekend gebied een netwerk van bestuurlijke en administratieve centra opzetten, een voor de lokale bevolking nagenoeg onbekend fenomeen.

<i>Municipia</i>	Verlener(s) stadsstatus	Provincie 1 ^e en 2 ^e eeuw	Provincie 3 ^e eeuw	Provincie 4 ^e eeuw
Verulamium (<i>St. Albans</i>)	Julisch-Claudische keizer	Britannia	Britannia Superior	Maxima Caesariensis
Aelium Cananefat(i)um (<i>Voorburg</i>)	Hadrianus of Antoninus Pius	Germania Inferior	Germania Inferior	Germania Secunda
Batavorum (<i>Nijmegen</i>)	Trajanus of Hadrianus	Germania Inferior	Germania Inferior	Germania Secunda
Tungrorum (<i>Tongeren</i>)	Adoptiekeizer of Antonijnse keizer	Gallia Belgica	Gallia Belgica	Germania Secunda
Arae (Flaviae) (<i>Rottweil</i>)	Flavische keizer	Germania Superior	Germania Superior	Germania Prima
<i>Coloniae</i>	Verlener(s) stadsstatus	Provincie 1 ^e en 2 ^e eeuw	Provincie 3 ^e eeuw	Provincie 4 ^e eeuw
Eboracensium (<i>York</i>)	Severische keizer	Britannia	Britannia Inferior (<i>H</i>)	Britannia Secunda (<i>H</i>)
Lindum (<i>Lincoln</i>)	Vespasianus	Britannia	Britannia Inferior	Flavia Caesariensis (<i>H</i>)
Claudia Victricensis (<i>Colchester</i>)	Claudius	Britannia (<i>H</i>)	Britannia Superior	Maxima Caesariensis
Glevum Nervensis (<i>Gloucester</i>)	Nerva	Britannia	Britannia Superior	Britannia Prima
Ulpia Traiana (<i>Xanten</i>)	Trajanus	Germania Inferior	Germania Inferior	Germania Secunda
Claudia Ara Agrippinensium (<i>Keulen</i>)	Claudius	Germania Inferior (<i>H</i>)	Germania Inferior (<i>H</i>)	Germania Secunda (<i>H</i>)
Augusta Raurica (<i>Augst</i>)	Augustus	Germania Superior	Germania Superior	Germania Prima
Pia Flavia Constans Emerita (<i>Avenches</i>)	Vespasianus	Germania Superior	Germania Superior	Germania Prima

Tabel 1. Overzicht van de steden in de provincies Britannia en Germania. De (*H*) geeft aan dat de betreffende stad gedurende in ieder geval een deel van de genoemde eeuw de provinciale hoofdstad was.

Tabel 1 bevat een overzicht van de betreffende steden. Per type stad staan de *municipia* en *coloniae* vermeld op volgorde van hun geografische ligging. In de tabel is onderscheid gemaakt tussen *municipia* en *coloniae*. Dit is gedaan vanwege de grote verschillen tussen *municipia* en *coloniae* wat betreft de stichtingsgeschiedenis, relatie met Rome, rechten en privileges, inwoners en

positie van de stad binnen de nederzettingshiërarchie. In de tabel is te zien dat in Britannia, voor zover bekend, vijf steden lagen: één *municipium* en vier *coloniae*. In Germania lagen in totaal acht steden: vier *municipia* en vier *coloniae*.²³

Omdat er relatief weinig vergelijkend onderzoek is verricht naar *municipia* in het noordwesten van het Romeinse Rijk, zo worden ze bijvoorbeeld nauwelijks genoemd in het werk van Laurence, Esmonde Cleary en Sears, is ervoor gekozen om dit type stad in dit onderzoek centraal te stellen. De *coloniae* worden alleen genoemd om de stedelijke samenstelling te tonen van de provincie waarin ze lagen, verder worden ze buiten beschouwing gelaten.

Van de *municipia* uit dit onderzoek kan met grote zekerheid worden gesteld dat ze de status van *municipia* bezaten. Met grote zekerheid wil in dit geval zeggen dat we beschikken over tastbare aanwijzingen die de status van de stad als *municipium* zeer aannemelijk maken. Deze aanwijzingen zijn afkomstig van geschreven bronnen, maar ook van inscripties op materiële bronnen. In dit onderzoek wordt een *municipium* dus alleen als zodanig beschouwd wanneer de stadsnaam in combinatie met de betreffende stedelijke titel is aangetroffen.

Het vergelijkend onderzoek naar de vijf *municipia* in Britannia en Germania wordt verricht op basis van twee onderzoeksvragen. Wat zijn de overeenkomsten en/of verschillen tussen de *municipia* in de Romeinse provincies Britannia en Germania? En, wat zijn de mogelijke verklaringen voor deze overeenkomsten en/of verschillen? Met het antwoord op deze vragen hoop ik een bijdrage te leveren aan onze kennis over de Romeinse stad in het westen. In de volgende paragraaf wordt toegelicht op welke wijze dit vergelijkend onderzoek is opgezet.

²³ Hoewel Municipium Tungrorum oorspronkelijk deel uitmaakte van de provincie Gallia (Belgica), werd de stad onder Diocletianus (284-305 n.Chr.) geplaatst binnen Germania (Inferior), zie: Nouwen (1997) 63-70.

In hoofdstuk 3 wordt eerst kort aandacht besteed aan de (deel)provincies waarin de *municipia* lagen. Hierbij ligt de nadruk op de toelichting van de totstandkoming van de Romeinse militaire en burgerlijke infrastructuur en samenstelling van de lokale bevolking. Vervolgens wordt in het hoofdstuk ingegaan op de *municipia* zelf, de steden worden afzonderlijk van elkaar bestudeerd om de overeenkomsten en/of verschillen te achterhalen. De *municipia* worden behandeld in dezelfde volgorde als in tabel 1. Wat de betreft de *municipia* in Germania is onderscheid gemaakt tussen die in Germania Inferior en die in Germania Superior. Dit is gedaan omdat de verovering van de provincies niet gelijk op liep en de bevolking uit een andere samenstelling bestond. Omdat in Britannia maar één *municipium* lag, is dit hier niet gebeurd.

De bestudering van de *municipia* gebeurt op basis van verschillende factoren. Eerst wordt een korte inleiding gegeven op de geschiedenis van de hoofdplaats en de regio. Hierin wordt de totstandkoming besproken van de hoofdplaats en de ontwikkeling tot *municipium*. Vervolgens wordt gekeken naar de politiek-juridische status van de stad en naar de keizers die betrokken waren bij het verlenen van die status. Hier moet wel aan worden toegevoegd dat we voor het onderzoek naar de politiek-juridische status afhankelijk zijn van de stedelijke, provinciale en imperiale bronnen. Deze zijn, met name in het geval van de stedelijke bronnen, zeer beperkt in aantal of zeer fragmentarisch van aard. De rechten en privileges van de afzonderlijke inwoners van de stad worden hier buiten beschouwing gelaten, dit onderzoek richt zich alleen op de stad en de stedelijke gemeenschap in zijn geheel.

Vervolgens worden de demografische en geografische gegevens behandeld. Hierbij moet vooral worden gedacht aan de aan- of afwezige water- en landwegen en natuurlijke hulpbronnen. Tevens komen hier de andere burgerlijke steden en nederzettingen aan bod. Voorwaarde is dat de betreffende steden en nederzettingen in een straal lagen van maximaal dertig kilometer rond het *municipium*. Er is gekozen voor deze afstand (vergelijkbaar met een dagmars) omdat de steden en nederzettingen dicht genoeg bij genoeg het *municipium* lagen om van invloed te zijn op elkaars ontwikkeling. Hiernaast worden alleen die steden en nederzettingen meegenomen, die werden bewoond in de periode dat dit ook gold voor het *municipium*.

Hierna komen de militaire gegevens aan bod. Hierbij moet vooral worden gedacht aan de ligging van de stad ten opzichte van de rijksgrens, net als aan de (semi-)permanente aan- of afwezige militaire steden en nederzettingen en militaire eenheden. Hierbij gelden dezelfde voorwaarden als bij de burgerlijke steden en nederzettingen.

Als laatste wordt gekeken naar het monumentale karakter van de stad. Hierbij wordt aandacht besteed aan drie groepen gebouwen. De eerste groep bestaat uit private huizen, de tweede uit werkplaatsen en de derde uit publieke faciliteiten. Onder deze laatste groep worden de gebouwen en bouwwerken meegenomen die toegankelijk waren voor het merendeel van de inwoners van de stad. Hieronder vallen tempelcomplexen, badcomplexen, *fora*, *basilica*, (amfi)theaters, aquaducten en stadsmuren. Ook wordt in dit stuk aandacht besteed aan de omvang van de stad en het aantal inwoners.

Nadat de genoemde factoren zijn behandeld, wordt kort per *municipium* het verval en de ondergang van de stad besproken. Wanneer de stad de laat-Romeinse periode overleefde en voort bestond in de Middeleeuwen, wordt ook hieraan kort aandacht besteed.

Binnen dit onderzoek zijn overwegend secundaire bronnen gebruikt. Dat hier een korte opsomming wordt gegeven van de meest gebruikte primaire bronnen is zodat de lezer een beeld

heeft van de herkomst van de informatie uit de secundaire bronnen, en daarmee ook van die uit dit onderzoek. Wat betreft de ontwikkeling van, en bevolking in de provincies Britannia en Germania zijn vooral de werken van de generaal en politicus Julius Caesar (100-44 v.Chr.), de Griekse geschiedschrijver en geograaf Strabo (64/3 v.Chr.-24 n.Chr.), de geschiedschrijver en Romeinse senator Tacitus (56-120 n.Chr.), de Romeinse geschiedschrijver en biograaf Suetonius (69-122 n.Chr.) en de (van oorsprong Griekse) geschiedschrijver en senator Cassius Dio (155-235 n.Chr.) behulpzaam geweest.

Wat betreft de overgang van de provincies en de daarin gelegen steden naar de vroege Middeleeuwen hebben we veel gehad aan de werken van de Romeinse historicus Ammianus Marcellinus (330-400 n.Chr.), de Franse priester Constantius van Lyon (420/30-494 n.Chr.), de Griekse historicus Zosimus (5^e eeuw n.Chr.), de Britse monnik Gildas (516-570 n.Chr.), de Gallo-Romeinse historicus en bisschop Gregorius van Tours (538-594 n.Chr.) en de Engelse monnik Beda (672/3-735 n.Chr.). Tevens komt een deel van deze informatie uit de *Panegyrici Latini* (collectie van lofredes uit de 3^e en 4^e eeuw n.Chr.), *Notitia Dignitatum* (administratief naslagwerk uit de 5^e eeuw n.Chr.) en *Passio Albani* (hagiografie uit de 5^e of 6^e eeuw n.Chr.).

De kennis afkomstig uit de geschreven bronnen, is aangevuld met die uit archeologische bronnen. Hierbij moet onder andere worden gedacht aan overgebleven resten van huizen, werkplaatsen en monumentale bouwwerken. Deze resten zijn zeer behulpzaam bij het dateren van de bestaansduur, de omvang en het (Romeins of inheems) karakter van een stad. Ook is gekeken naar losse vondsten, met name die uit graven. Deze zijn zeer behulpzaam bij het interpreteren van de herkomst van de bevolking in en rond de stad, net als de periode waarbinnen zij de stad en omliggende regio bewoonden.

In hoofdstuk 4 worden de resultaten van het onderzoek naar de vijf *municipia* met elkaar vergeleken om zo de overeenkomsten en/of verschillen te achterhalen en om in hoofdstuk 5 tot een beantwoording van de onderzoeksvragen te komen.

3.1 Inleiding (Britannia)

De verovering van het grondgebied dat zou gaan behoren tot de Romeinse provincie Britannia ving aan in de tweede helft van de 1^e eeuw voor Christus. Na twee relatief grootschalige campagnes onder Julius Caesar (in 55 en 54 v.Chr.) kwam het zuidelijk deel van het eiland onder Romeinse controle. Een beweegreden voor deze invasie was de kwetsbaarheid van het vasteland voor invallen van de andere zijde van het kanaal. De vroeg-Romeinse grens lag ter hoogte van de rivieren de Severn en de Trent. Van een permanente Romeinse bezetting, of van inmenging in lokale bestuursaangelegenheden was echter nog geen sprake. Door het gebrek aan directe controle vanuit Rome was de bevolking op het eiland op zichzelf aangewezen.²⁴

Hieraan kwam een einde in 43 na Christus. De vijandigheid van de Catuvellauni en Trinovantes jegens Rome, en de agressie en hebzucht die ze vertoonden tegenover kleinere stammen, vormden voor Claudius (41-54 n.Chr.) redenen voor een nieuwe invasie. De rust die door de keizer werd gecreëerd was echter niet van lange duur. In de jaren 60/61 (onder Boudicca) en 69 (onder Venutius) vonden twee relatief grote opstanden plaats. Ook deze werden neergeslagen door de Romeinse militairen.

In de tweede helft van de 1^e eeuw na Christus werd de militaire infrastructuur waarmee Claudius was begonnen, uitgebreid en verstevigd. Verschillende militaire nederzettingen werden gebouwd om opstandige stammen onder controle te houden en invallen vanaf de kust en uit het noorden af te slaan. De legioensvestigingen lagen vooral aan de kust, de kleinere militaire nederzettingen voor de overwegend mobiele hulptroepen lagen verspreid in de provincie. Onder Hadrianus (117-138 n.Chr.) werd de nieuwe noordelijke rijksgrens aangelegd in de vorm van een stenen muur. Deze lag ter hoogte van de Tyne en het kustwater de Solway Firth. Deze grens zou tot in de 5^e in gebruik blijven.²⁵

Het beheer en bestuur van Britannia gebeurde vooral vanuit de hoofdstad van de provincie en de hoofdplaatsen van de *civitates*. De hoofdstad was Claudia Victricensis (Colchester). Tijdens de overgang van de 1^e naar de 2^e eeuw na Christus werd dit Londinium (Londen). Onder Septimius Severus (193-211 n.Chr.) werd de provincie opgesplitst in Britannia Inferior, met als hoofdstad Eboracum (York), en Britannia Superior, met als hoofdstad Londinium (Londen). Onder Diocletianus (284-305 n.Chr.) werd Britannia Inferior opgedeeld in Britannia Secunda en Flavia Caesariensis, respectievelijk met de hoofdsteden Eboracum en Lindum (Lincoln). Britannia Superior werd opgedeeld in Britannia Prima en Maxima Caesariensis, respectievelijk met de hoofdsteden Glevum Nervensis (Gloucester) en Claudia Victricensis (Colchester). Behalve Londinium waren alle hoofdsteden *coloniae*. Londinium had, voor zover bekend, geen specifieke politiek-juridische status. Hoewel geen *colonia*, bezat Britannia ook nog de legioensplaats Castra Deva Victrix (Chester).

De *civitates* in de provincie werden gevormd door de Atrebates (Calleva Atrebatum, Silchester), Belgae (Venta Belgarum, Winchester), Brigantes (Isurium Brigantum, Aldborough), Cantiaci (Durovernum Cantiacorum, Canterbury), Carvetii (Luguvalium, Carlisle), Catuvellauni

²⁴ Birley (1980) 22-23; Boatwright (2012) 232, 322, 326-327, 354; Frere (1972) 27-60; Mann (1996) 79-81; Mattingly (2006) 8-9, 54-59, 64-80, 83-84, 87-100; Niblett (2001) 48-56; Wachter (1978) 15-28, 32-53.

²⁵ Birley (1980) 23-33; Boatwright (2012) 354; Collingwood en Richmond (1969) 68-70, 79-81, 184-186; Dudley en Webster (1963) 22-40, 61-83; Frere (1972) 61-95; Mann (1996) 154-158, 165-168, 184-186; Mattingly (2006) 101-127, 154-160; Pitts (2014) 133-134, 138, 159-162, 166; Wachter (1978) 32-53.

(Verlamion, St. Albans), Corietauvi (Ratae Corieltavorum, Leicester), Cornovii (Viroconium Cornoviorum, Wroxeter), Dobunni (Corinium Dobunnorum, Cirencester), Dumnonii (Isca Dumnoniorum, Exeter), Durotriges (Durnovaria, Dorchester en Lindinis, Ilchester), Icenii (Venta Icenorum, Caistor St. Edmund), Parisi (?), Regnenses (Noviomagus Reginorum, Chichester), Rinovantes Silures (Venta Silurum, Caerwent) en de Degeangli (?).²⁶

Voor zover bekend lag in Britannia maar één *municipium*. Dit was de hoofdplaats van de *civitas* van de Catuvellauni, Municipium Verulamium (zie afbeelding 1). Deze hoofdplaats staat in de volgende paragrafen centraal.

²⁶ Laycock (2008) 1-7; Mattingly (2006) 229, 255-266; Rippon, Smart en Pears (2015) 19-30; Rogers (2016) 742-746, 749-752, 760; Wachter (1978) 66-67, 69-70, 77, 83-84.

3.1.2 Municipium Verulamium

3.1.2.1 Van hoofdplaats tot stad

Romeins St. Albans lag in het zuiden van Britannia op het kalkplateau bij het huidige Chiltern. Dit kalkplateau werd al ver voor de komst van de Romeinen bewoond. De bewoning concentreerde zich vooral op de randen van het plateau en langs de rivieren die het plateau doorsneden. Deze bewoningsconcentratie is onder andere gebleken uit verschillende bodem- en grondsporen die duiden op een hoge mate van landbouwexploitatie en aanzienlijke ontbossing en op de aanwezigheid van verschillende nederzettingen.²⁷

De komst van de Galliërs in de 1^e eeuw voor Christus bracht aanzienlijke veranderingen met zich mee voor de inheemse bevolking op het plateau. Zo ontstond langs de zuidelijke kustlijn een nieuw soort nederzetting, het *oppidum*. Ook vonden er wijzigingen plaats in de begrafenisrituelen en er deden nieuwe grafgraven en grafstructuren hun intrede. Waarschijnlijk vormden handelsbetrekkingen de kern van de relatie tussen de inheemse bevolking en de (al dan niet) tijdelijke bezoekers van de andere kant van het kanaal.²⁸

In de tweede helft van de 1^e eeuw voor Christus werd het kalkplateau van Chiltern veroverd door Rome. Hoewel de eerste Romeinse munten uit deze regio dateren uit de 1^e eeuw voor Christus, zijn relatief weinig Romeinse (militaire of burgerlijke) gebruiksvoorwerpen aangetroffen. Waarschijnlijk leefden in deze regio een betrekkelijk behoudende gemeenschap, vooral in vergelijking met die in het noorden van dit deel van het eiland. Het is onduidelijk of dit een bewuste keuze was, of dat deze voortkwam uit armoede.²⁹

De dominante stam van het zuiden bestond uit Catuvellauni. De hoofdplaats van het *oppidum* van de Catuvellauni was Verlamion. Deze benaming betekende waarschijnlijk zoveel als: ‘de stam of nederzetting (boven of bij het moeras) van Uerulamos de Breedhandige’. De naam is bekend van een muntopdruk die werd gevonden in de betreffende regio en die dateert uit de periode tussen 20/15 voor, en 10 na Christus. In de werken van diverse Romeinse auteurs komen onder andere de benamingen Verulamio, Verolamion en Virolamium voor. Op de Tabula Peutingeriana (13^e eeuw n.Chr.) staat Verolamio. Ongeacht de Keltische, Griekse of Romeinse spellingswijze werd in alle gevallen waarschijnlijk verwezen naar dezelfde nederzetting.

Na de definitieve annexatie van de Romeinen van de regio waarin de hoofdplaats lag, werden er diverse gebouwen aangelegd naar Romeins voorbeeld en veranderde de naam in Verulamium. In de tweede helft van de 1^e eeuw na Christus werd, na de verwoesting van de hoofdplaats ten gevolge van de opstanden onder Boudicca en Venutius, begonnen met een grootscheepse herbouw ervan. Diverse stedelijke faciliteiten en monumenten werden aangelegd, de omvang en populatie van de nederzetting namen toe en er brak een periode van relatieve voorspoed en welvaart aan.

Het was waarschijnlijk in de periode tussen de tweede invasie en het begin van de wederopbouw dat de hoofdplaats de status kreeg van *municipium*. De nieuwe naam was Municipium Verulamium. Deze stedelijke naamsverwijzing is bekend van het werk van Tacitus (58-117 n.Chr.). De

²⁷ Niblett (2001) 29-30.

²⁸ Altekamp (2001) 4-5, 10-12; Collingwood en Richmond (1969) 95-108; Frere (1972) 13-26; Niblett (2001) 67-73, 89-102; Moore (2016) 263-268, 276-278; Wachter (1992) 13-14, 19-21, 25, 31.

²⁹ Birley (1980) 23-33; Boatwright (2012) 354; Collingwood en Richmond (1969) 68-70, 79-81, 184-186; Dudley en Webster (1963) 22-40, 61-83; Mann (1996) 154-158, 165-168, 184-186; Mattingly (2006) 101-127, 154-160; Pitts (2014) 133-134, 138, 159-162, 166; Wachter (1978) 32-53.

historicus noemt Municipium Verulamium als één van de doelwitten van de brandstichtingen die werden geleid door Boudicca. Tacitus beschreef de betreffende opstand ongeveer veertig jaar nadat deze plaatsvond (*Ann.*14.33). Mogelijk heeft dat de benaming Municipium Verulamium ook als inscriptie gestaan op een gedenkplaat (ter ere van de oprichting van het *forum* of de *basilica*). Deze gedenkplaat is echter zeer fragmentarisch; er resteren slechts enkele letters. Over de interpretatie van de inscriptie kan dan ook alleen worden gespeculeerd.³⁰

³⁰ Altekamp (2001) 4-5, 10-12; Birley (1980) 115, 122; Niblett (2001) 29, 31-33, 36-40, 46-48, 53-56, 63-73; Pitts (2014) 133-134, 138, 159-162, 166.

De politiek-juridische status

Vooralsnog is niet met zekerheid te stellen wanneer de hoofdplaats van de Catuvellauni de municipale status kreeg. De enige bron die melding maakt van de stadsstatus is afkomstig van Tacitus. De vraag is nu of dat, zoals gesuggereerd door Tacitus, de hoofdplaats van de Catuvellauni de municipale status al bezat op het moment van de opstand onder Boudicca.

Zo is het mogelijk dat de status werd verleend in één van de jaren tussen de opstand en het uitkomen van de jaarboeken van Tacitus. Het kan ook zijn dat de municipale status door Tacitus aan het verslag werd toegevoegd om meer kleur te geven aan de vernielingen van de opstandelingen. Tevens is het niet uit te sluiten dat Tacitus anticipeerde op een toekomstige statusverhoging van de hoofdplaats zoals hij dat ook deed met de coloniale status van Londinium. Wanneer Tacitus inderdaad anticipeerde op een statusverhoging in de toekomst, dan is het ook mogelijk dat deze pas plaatsvond na zijn dood.³¹

Omdat het werk van Tacitus vooralsnog weinig aanknopingspunten biedt voor een exacte datering van de verlening van de municipale status, is het van belang de archeologische bronnen te bestuderen. Op basis van gevonden bouwstructuren en bodemvondsten is duidelijk geworden dat onder de invasie van Claudius enkele typisch Romeinse stedelijke gebouwen werden gebouwd. Voorbeelden hiervan waren een badcomplex en een reeks gebouwen, verbonden door een *porticus* of *colonnade*, voor de uitvoer van ambachtelijke activiteiten. Mogelijk heeft Claudius de opkomst van een Romeinse nederzetting willen stimuleren om een binding met de bevolking uit het roerige en instabiele gebied te bevorderen en om de opstandige stammen in het gareel te krijgen.³²

Na een stadsbrand die plaatsvond tijdens de regering van Nero (54-68 n.Chr.) werd een grootschalige wederopbouw ingezet. Hoewel de nederzetting al enkele stedelijke faciliteiten bezat onder Claudius, was het aantal en de omvang hiervan zeer gering; evenmin leek er sprake van een planmatige opzet en ook een rastervormig stratenpatroon ontbrak. Mogelijk werd de stadsstatus door Nero verleend om de ontwikkeling van de nederzetting te bespoedigen, de positie van de nederzetting te bekrachtigen of de getoonde inzet te belonen. Nero's bemoeienis in westen was echter gering, vooral vergeleken met die van Claudius.³³

Dat één van de Flavische keizers (69-96 n.Chr.), of één hun directe opvolgers, de municipale status verleende, lijkt onwaarschijnlijk. Niet zozeer omdat deze keizers niet betrokken waren bij de stedelijke ontwikkeling in het westen, maar omdat de nederzetting al vroeg in de tweede helft van de 1e eeuw na Christus functioneerde als stedelijk centrum en alle faciliteiten bezat om de daarmee gepaard gaande verplichtingen uit te voeren. Gedurende de 2^e en 3^e eeuw na Christus, waarin de nederzetting zijn positie als stedelijk centrum wist te handhaven, leken geen gebeurtenissen plaats te vinden die relevant of belangrijk genoeg waren om er een verhoging van de status aan te verbinden.

De stad kreeg nooit de status van *colonia*, maar werd ook nooit gedegradeerd tot een niet-stedelijke (burgerlijke of militaire) nederzettingvorm. Over de specifieke rechten en privileges die de hoofdplaats bezat, is relatief weinig bekend. Zeer waarschijnlijk bezat de hoofdplaats al in pre-

³¹ Birley (1980) 115, 122; Niblett (2001) 33, 66-67; Pitts (2014) 27 133-134, 138, 159-162, 166.

³² Boatwright, Gargola en Talbert (2004) 328-332, 338-340, 342-344.

³³ Boatwright, Gargola en Talbert (2004) 332-335; Braund (2013) 85-86, 99-100; Lavan (2013) 71-75; Niblett (2001) 62-73

stedelijke periode het recht op het houden van markten. Het bezit van het marktrecht was echter niet uitzonderlijk. Een groot deel van de overige hoofdplaatsen, waaronder het nabijgelegen Londinium, bezaten deze eveneens. Tevens werd de hoofdplaats waarschijnlijk gebruikt voor lokale rechtspraak, het maken van wettelijke transacties en werden er belastingen geïnd. Ook deze activiteiten waren echter niet voorbehouden aan *municipia*.³⁴

De geografische en demografische gegevens

De hoofdplaats van de Catuvellauni lag in het zuiden, het dichtstbevolkte deel van Britannia. Het westelijk deel van het kalkplateau waarop Chiltern zich bevond, bestond uit een compacte, zware en zure kleibodem. Het oosten bestond vooral uit relatief vruchtbaar, maar slecht afwaterend leem. Het plateau werd doorsneden door verschillende noord-zuidelijk lopende rivieren. De stad zelf ontwikkelde zich op de rand van het kalkplateau, op de oever van rivier de Ver. In de regio rond de stad werd akkerbouw (in onder andere graan) en veeteelt (in vooral runderen, schapen en in mindere mate varkens) toegepast.³⁵

De ontwikkeling van de nederzettingen in Britannia bereikte gedurende de 2^e eeuw na Christus een hoogtepunt. In minstens honderd nederzettingen zijn resten gevonden van stedelijke bouwwerken (zoals bad- en tempelcomplexen en *fora* en *basilica*) en Romeinse gebruiksvoorwerpen (zoals munten en terra sigillata). De bevolkingsdichtheid van de regio bleek onder andere uit de gevonden resten van een grote diversiteit aan boerderijen en nederzettingen. Zo lagen in een straal van ongeveer vijftien kilometer rond het *municipium* zestien *villae* (waaronder Gorhambury, Childwickbury, Wheathampstead en Woodcock Hill). Deze *villae* werden waarschijnlijk bewoond door Romeinse burgers, ambtenaren en veteranen die betrokken waren bij het *municipium* door de koop en verkoop van goederen.³⁶

Op ongeveer dertig kilometer van de stad lag Londinium. Dit handelscentrum speelde waarschijnlijk een belangrijke rol bij de ontwikkeling van het *municipium*. Dit kwam door de ligging van Londinium aan de monding van de rivier de Theems (Tamesis) van waaruit goederen, zoals bouwmaterialen, van het vasteland werden aangevoerd. Omdat twee van de belangrijkste uitvalswegen van Londinium (de huidige Akeman en Watling Street) langs de hoofdplaats van de Catuvellauni liepen, was de aanvoer van dergelijke bouwmaterialen naar de hoofdplaats relatief gemakkelijk. Buiten Londinium lag geen van de andere hoofdplaatsen in dezelfde regio als het *municipium*. De gemiddelde afstand tussen de hoofdplaats van de Catuvellauni en de andere hoofdplaatsen bedroeg 180 kilometer (tussen de 60 en 450 kilometer).³⁷

De stad lag aan verschillende primaire en secundaire wegen. Naast de uitvalswegen vanuit Londinium, lag het *municipium* ook aan een weg die van het westen (Silchester) naar het oosten (Braughing) liep. Ook lag het *municipium* aan de Fosse Way. Deze weg, in eerste instantie aangelegd

³⁴ Birley (1980) 115, 122; Niblett (2001) 62-77, 102-146; Pitts (2014) 133-134, 138, 159-162, 166; Wachter (1992) 13-14, 19-21, 25, 31.

³⁵ Niblett (2001) 29-30; Wachter (1978) 206-209, 212.

³⁶ Frere (1967) 239-263; Mann (1996) 154-158, 101-122; Mattingly (2006) 255-260, 266-292; Niblett (2001) 48-56.

³⁷ Marsden (1980) 39-40; Merrifield (1983) 64-66.

als rijksgrens onder Claudius, was de belangrijkste weg van de provincie Britannia en liep van het zuidwesten (Somerset) naar het noordoosten (Lincoln).³⁸

De militaire factoren

Tijdens archeologisch onderzoek bleek de bodem van de hoofdplaats van de Catuvellauni rijk aan objecten (zoals kledingspelden, riemen, een bronzen helm en borstharnas) die aan het leger worden toegeschreven. Toch zijn er, vooralsnog, geen sporen gevonden die duiden op de aanwezigheid van militaire structuren (zoals barakken). Er lijkt dan ook geen sprake te zijn geweest van een permanente militaire bewoning. Op dit moment wordt ervan uit gegaan dat er waarschijnlijk een (al dan niet mobiele) gemeenschap leefde die grotendeels bestond uit veteranen (en mogelijk meegetrokken handelaren en ambachtslieden) zonder lokale connecties, al wordt de mogelijkheid van een cultusplaats ter ere van een militaire godheid niet volledig uitgesloten. Het is mogelijk dat deze militaire gemeenschap de kern vormde van de bewoning van de hoofdplaats die er tot stand zou komen.³⁹

De soldaten uit de legioensplaatsen en forten uit de provincie waren niet alleen betrokken bij de aanleg, het onderhoud en de uitbreiding van de militaire infrastructuur, maar ook bij het bevorderen van het economisch, strategisch en logistiek potentieel van steden. Over de betrokkenheid van specifieke legereenheden bij de aanleg en bebouwing van het *municipium* kan vooralsnog weinig met zekerheid worden gesteld. Mogelijk heeft dit te maken met de ligging van het *municipium*. De stad lag betrekkelijk veilig in de binnenlanden van de Britannia (de afstand tot de Muur van Hadrianus bedroeg hemelsbreed ongeveer 475 kilometer). Er lagen dan ook nauwelijks militaire nederzettingen in de directe nabijheid van de stad. De dichtstbijzijnde legioensplaats (Caerleon) lag minstens tweehonderd kilometer (bijna zeven dagmarsen) van de stad vandaan. De kleinere militaire nederzettingen (zoals de forten Colchester en Gloucester) lagen minstens negentig kilometer (ongeveer drie dagmarsen) verwijderd van de stad. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat alle publieke gebouwen en monumenten werden aangelegd door de inwoners en omwonende van de stad zelf. Mogelijk werden militairen in de periode van vrede en voorspoed, in opdracht van de keizer of gouverneur, vanuit elders in de provincie in en rond de stad gelegerd. Hiervoor ontbreekt echter nog definitief historisch of archeologisch bewijs.⁴⁰

De monumentaliteit

De aanzet voor de aanleg van de vroeg-Romeinse nederzetting vond plaats onder Claudius. Deze nederzetting bestond uit een aaneengesloten blok van (tien) werkruimtes met een *porticus* of *colonnade*, een stenen badgebouw (met *colonnade* en beschilderd pleisterwerk) en een stenen gebouw waarvan de functie vooralsnog onduidelijk is. Hoewel er een weg door deze nederzetting liep, was er in deze periode nog geen sprake van een geordend stratenpatroon. De omvang van de nederzetting bedroeg tien à twaalf hectare. De werkruimtes raakten als gevolg van de opstand uit

³⁸ Altekamp (2001) 4-5, 10-12; Collingwood en Richmond (1969) 95-108; Margary (1967) 128, 173-182, 496-519; Niblett (2001) 29-30, 67-73, 89-102; Wachter (1992) 13-14, 19-21, 25, 31.

³⁹ Niblett (2001) 56-58; Pitts (2014) 133-134, 138, 159-162, 166.

⁴⁰ Collingwood en Richmond (1969) 68-70, 79-81, 95-100, 137-140, 154-158, 163-168, 184-186, 217-225; Mann (1996) 68-70, 79-81, 137-14, 154-158, 163-168, 184-186, 217-225; Mattingly (2006) 87-127.

60/61 na Christus nagenoeg volledig verwoest, alleen de stenen gebouwen bleven grotendeels ongedeerd. Dit is gebleken uit gevonden funderingen.⁴¹

De wederopbouw van de nederzetting begon waarschijnlijk aan het einde van de regeerperiode van Nero, of in de vroeg-Flavische periode (zie afbeelding 2). Alle huizen, gebouwen en monumenten werden geplaatst binnen een rastervormig stratenpatroon dat voor drie eeuwen in gebruik zou blijven. De straten bestonden grotendeels uit keien en bevatten geulen voor de afwatering. In de nederzetting werd onder andere een *forum* (met binnenplaats en een zuilengalerij) gebouwd. Aan de zuidwestelijke opening van het *forum* werd een klassieke tempel aangelegd, een tweede klassieke tempel werd toegevoegd in de tweede helft van de 2^e eeuw. Verspreid binnen de overige wijken van de stad lagen nog eens drie tempels. Deze zijn alleen bekend van foto's en geofysisch onderzoek waardoor dateringen vooralsnog niet mogelijk zijn. Direct buiten de stad bevonden zich nog eens twee tempels; deze waren Gallo-Keltisch van aard.

Aan de noordoost kant van het *forum* werd een *basilica* gebouwd. Het Claudisch badcomplex raakte aan het eind van de 1^e eeuw na Christus buiten gebruik, een nieuw badcomplex (met onder andere een *hypocaustum*) werd aangelegd in het noordoostelijk deel van de stad. Direct buiten de grenzen, afgekeerd van de stad en nabij een prehistorisch grafcomplex, lag een tweede badcomplex. Het water dat nodig was voor het badcomplex, maar ook de diverse fontein, werd aangevoerd via houten en aardewerken leidingen van rivier de Ver. Als laatste zijn ook restanten gevonden van een marktgebouw (*macellum*) waarin vooral vee werd verhandeld. Het marktgebouw bevatte in het midden een afwateringsgeul en aan de lange zijdes diverse vertrekken.

De private huizen waren nagenoeg allemaal bescheiden van omvang (2 à 3 kamers) en grotendeels van hout. De nieuw opgerichte werkplaatsen werden vooral gebruikt voor ijzerbewerking en op kleinere schaal voor de bewerking van zilver, goud en ivoor. In het gebied rond de stad werd tevens klei gewonnen voor de productie van hardgebakken, relatief grof gemagerd wit tot bruingeel aardewerk en *grey ware*. Het is onduidelijk of dat de ambachtslieden die deze goederen produceerden gedurende het hele jaar in de stad woonden, of alleen in de seizoenen waarin bijvoorbeeld festivals plaatsvonden en de afname relatief groot was.

Rond 140 na Christus werd begonnen met de bouw van een Gallo-Romeins theater. Het zitgedeelte (*cavea*) was zo gebouwd dat bijna één vijfde van de toeschouwers vooral zicht had op de (vergrootte, arena-achtige) *orchestra*. Het zicht op het (relatief kleine) podium (*pulpitum*) was hierdoor waarschijnlijk beperkt. Mogelijk werd het theater ook gebruikt voor religieuze activiteiten en waren er tempels aan verbonden.

In 155 na Christus werd de stad getroffen door een grote brand die ervoor zorgde dat onder andere het *forum*, de *basilica*, de markthal en het badcomplex volledig herbouwd moesten worden. Tussen 150 en 170 na Christus werden een groot deel van de stadsdijken verwijderd in verband met een stadsuitbreiding. In deze periode vond ook een verstening (van de fundamenteën en de vloeren) van zowel private huizen als van publieke gebouwen plaats en werden ze voorzien van meer comfort en van een meer luxueuze uitstraling (wat onder andere is gebleken uit relatief grote hoeveelheden gevonden gedetailleerd beschilderd pleisterwerk). Hoewel de kwaliteit van de private huizen toenam, waren de omvang en beschikbare faciliteiten binnen deze huizen nog beperkt. De rijke elite woonde waarschijnlijk dan ook niet in deze huizen, maar nabijgelegen *villae*. In en direct om de stad lagen verschillende opslagschuren (*horrea*). Rond 270 na Christus werd een stenen stadsmuur met monumentale doorgangen aangelegd. De omvang van de stad bedroeg ruim tachtig hectare en het

⁴¹ Niblett (2001) 62-67.

inwoneraantal lag rond de vijfduizend mensen. Gedurende de 3^e eeuw, tot het begin van de 4^e eeuw, bleef de omvang en de bewoning van de stad relatief stabiel.⁴²

⁴² Altekamp (2001) 4-5, 10-12; Collingwood en Richmond (1969) 71-132; Frere (1972) 11-19, 39-43, 53-60, 72-81, 97-110; Mattingly (2006) 255-291; Niblett (2001) 33-37, 73-108, 112-126; Wachter (1978) 206-209, 212; Wachter (1992) 19-21, 25.

3.1.2.3 Verval en ondergang van de stad

De crisis die in de 3^e eeuw na Christus het vasteland teisterde, had nauwelijks gevolgen voor Britannia. De scheiding van het eiland met het vasteland door een kanaal (Mare Britannicum) droeg hier waarschijnlijk in grote mate aan bij. Het verval van de steden in de Gallia en Germania, en de terugloop van de stedelijke populatie, leken Britannia niet te bereiken. Municipium Verulamium bleef gedurende de 2^e eeuw, 3^e eeuw en een deel van de 4^e eeuw in dezelfde omvang voortbestaan.

Aan het einde van de 4^e eeuw stonden echter alleen de belangrijkste en meest monumentale bouwwerken nog overeind. De stad, net als de rest van het eiland, had te maken met invallen van onder andere Saksen, Picten en Schotten en ook de Germanen drongen steeds verder op.

Aan het begin van de 5^e eeuw hadden nagenoeg alle Romeinse militairen het eiland verlaten en kregen de binnenvallende stammen vrij spel. Gedurende de 5^e eeuw werd de stad dan ook op slechts zeer kleine schaal bewoond. Het Romeinse karakter van de stad werd steeds minder zichtbaar, het werd verdrongen door een christelijk karakter. Zo wijzen verschillende structuren op de aanleg van een klooster, diverse kerken en een kathedraal. Veel van de voormalig Romeinse bouwwerken en huizen werden afgebroken om te gebruiken, en plaats te maken voor een christelijke gemeenschap.⁴³

⁴³ Altekamp (2001) 4-5, 10-12; Boatwright (2012) 494-495; Collingwood en Richmond (1969) 68-70, 79-81, 95-108, 137-140, 154-158, 163-168, 184-186, 217-225; Frere (1972) 360-383; Mann (1969) 202-225; Mattingly (2006) 87-127; Niblett (2001) 112-146; Pitts (2014) 133-134, 138, 159-162, 166; Wachter (1978) 32-61, 262-267; Wachter (1992) 13-14, 19-21, 25, 31.

3.2 Inleiding (Germania Inferior)

Na de verovering van Gallia richtten de Romeinen hun aandacht op het meest noordwestelijk deel van het continent. In de tweede helft van de 1^e eeuw voor Christus werd begonnen, onder leiding van Julius Caesar (tussen 58 en 50 v.Chr.), met de annexatie van het gebied dat tot de Romeinse provincie Germania zou gaan behoren. Dit wil echter niet zeggen dat er niet eerder Romeinse militairen in het noorden waren geweest. Dit is onder andere gebleken uit gevonden restanten van een militair kampement (bij Petrisberg). Onzeker is of de komst van de Romeinen naar het noorden onderdeel vormde van een bewust opgezet plan om hun imperium uit te breiden, of dat ze slechts reageerden op stammen die de grenzen bedreigen. De overkoepelende term van de Romeinen voor een inheemse of lokale bewoner in het gebied ten noorden van Gallia was Germaan.⁴⁴

Na diverse campagnes onder Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) werd de noordelijke grens vastgelegd bij de Rijn waarlangs diverse legerplaatsen werden aangelegd. Vanuit deze legerplaatsen werden legioenen, maar ook hulptroepen ingezet bij het afdwingen van de loyaliteit van de inheems een lokale bevolking. De onderwerping van deze bevolkingsgroepen verliep echter niet zonder slag of stoot. Een grootscheepse reorganisatie de stammen, die al onder Julius Caesar was ingezet, werd verder uitgewerkt. Stammen wier onderwerping niet kon worden gegarandeerd werden verplaatst, gedecimeerd of zelfs volledig uitgeroeid. De definitieve fortificatie van de rijksgrens vond plaats onder Caligula (37-41 n.Chr.) en Claudius (41-54 n.Chr.).⁴⁵

De overgang van de Julisch-Claudische (27 v.Chr.-68 n.Chr.) naar de Flavische periode (69-96 n.Chr.) ging in het noordwestelijk deel van het rijk gepaard met oorlogen, lokale opstanden, veldslagen en wisselende loyaliteiten. Gebruikmakend van de Romeinse burgeroorlog tijdens het Vierkeizerjaar (68 n.Chr.) kwamen de stammen opnieuw in verzet. Tijdens de Bataafse Opstand (69-70 n.Chr.) werden verschillende nederzettingen door de Germanen in brand gestoken. Door keizer Vespasianus (69-79 n.Chr.) werden diverse militaire eenheden naar het gebied gestuurd om het verzet te breken. Gedurende de tweede helft van de 1^e eeuw en een groot deel van de 2^e eeuw was er in Germania Inferior sprake van een relatief stabiele toestand. De verhouding tussen de Romeinen en Germanen werd gekenmerkt door verschillende bondgenootschappen (*foederati* en *laeti*).⁴⁶

Onder Domitianus (81-96 n.Chr.) werd Germania opgesplitst in de deelprovincies Germania Inferior en Germania Superior. De hoofdstad van Germania Inferior was Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen). De enige andere *colonia* was Ulpia Traiana (Xanten). Beide *coloniae* waren de hoofdplaatsen van de *civitates* van respectievelijk de Sunuci en Ubii en de Cugerni. Claudia Ara Agrippinensium kreeg de coloniale status halverwege de 1^e eeuw na Christus, Ulpia Traiana pas aan het einde van het eerste decennium van de 2^e eeuw na Christus. Hoewel geen *colonia* of hoofdplaats, lag in Germania Inferior nog een derde legioensplaats, Castra Bonnensia (Bonn). Naast legioensplaatsen maakten ook *castella*, net als forten en wachttorens, deel uit van de militaire infrastructuur. De *civitates* werden gevormd door de Baetasii (?), Bataven (Batavo(du)rum,

⁴⁴ Gechter (1992) 153-158; Roymans (2004) 18-22; Strobel (2007) 221-223; Willems e.a. (2005) 39-42; Wolfram (1997) 1-13.

⁴⁵ Carroll (2001) 26-31; Nouwen (1997) 31-45; Roymans (2004) 23-29, 196-200.

⁴⁶ Carroll (2001) 26-31; Driessen (2007) 91-93, 128; van Enckevort, Haalebos en Thijssen (2000) 38-44; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 146-159; Nouwen (1997) 31-45, 63-77, 143-152; Roymans (2004) 23-29, 196-200; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 23-27; Willems e.a. (2005) 39-55, 73-93, 97-102, 129-143.

Nijmegen), Cananefaten (Lugdunum (Batavorum), Voorburg), Frisiavones (?), Frisii (?), Tencteren (?), Tungri (Atuatuca (Tungrorum), Tongeren) en de Usipeti (?).⁴⁷

Het zijn de hoofdplaatsen van de Cananefaten, Bataven en Tungri die in de komende paragrafen centraal staan omdat het deze hoofdplaatsen waren die de status wisten te verwerven van *municipium* (zie afbeelding 3).

⁴⁷ Carroll (2001) 17-20, 29-31; Gechter (1992) 153-158; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 35-49; Roymans (2004) 18-22; Wolfram (1997) 1-13.

3.2.1 Municipium Aelium Cananefat(i)um

3.2.1.1 Van hoofdplaats tot stad

De westelijke kuststrook (van het huidige Nederland) waar Romeins Voorburg op zou ontstaan werd al bewoond ver voor de komst van de Romeinen. Gesmolten landijskappen, gletsjers en zee-ijs uit de laatste IJstijd hadden gezorgd voor de aanvoer van grote hoeveelheden zand en klei waaruit strandwallen en rivierduinen ontstonden. Deze wallen en duinen werden vrijwel direct na hun vorming in gebruik genomen. Dit is onder andere gebleken uit gevonden vuurstenen objecten, onversierd aardewerk, huisstructuren en grafvelden. De bewoning op de strandwallen en rivierduinen was afhankelijk van de zeewaterspiegel en de grondwaterstand. Zo waren er verschillende, relatief korte periodes waarin de bewoners landinwaarts werden gedwongen door toenemend water. De vernatting die zich in de pre-Romeinse tijd voordeed zorgde voor een grote mate van veenvorming. Deze werd echter na een uitbraak van de Maas grotendeels vervangen door een laag vruchtbare klei.⁴⁸

Halverwege de 1^e eeuw kregen de bewoners van de westelijke kuststrook te maken met Romeinse militairen. Langs de rijksgrens ontstonden verschillende militaire nederzettingen (waarvan de eerste bij Velsen en Vechten lagen). Tevens werd gebruikt gemaakt van de mogelijkheden die de zee en de rivieren boden. Zo werd een kanaal aangelegd, en mogelijk ook een haven (beide bij Voorburg). Ook werden diverse wachttorens (zoals bij de Leidsche Rijn) gebouwd. In hoeverre de Romeinen zich in deze periode definitief in dit gebied vestigden is nog onzeker. Want hoewel er veel werd gebouwd, zijn er vooralsnog relatief weinig Romeinse gebruiksvoorwerpen aangetroffen. Uit de eerste helft van de 1e eeuw voor Christus betreft het slechts enkele stukken gedraaid aardewerk en maar één *fibula*. De lokale bewoning bestond uit Cananefaten, een stam mogelijk verwant aan de Bataven. De Cananefaten vormden echter hun eigen *civitas* en lagen buiten de directe invloedssfeer van de Bataven. De relatie tussen de Romeinen en Cananefaten lag besloten in een bondgenootschap.⁴⁹

Rond het begin van onze jaartelling werd een burgerlijke nederzetting opgericht. Dit was de hoofdplaats van de *civitas* van de Cananefaten die bekendstond als Lugdunum of Lugdunum Batavorum. De eerste naam is bekend van het werk van Plinius de Oudere (23/24-79 n.Chr.), de tweede van dat van Ptolemaeus (87-150 n.Chr.). De naam van de nederzetting verwees naar Lug, een Keltische god verwant aan Mercurius, de Romeinse god van de handel. De Bataafse opstand, die in de *civitas* van de Cananefaten onder leiding stond van Brinno, had voor deze regio grote gevolgen; zo werd de hoofdplaats in brand gestoken. Hoewel na het breken van de opstand het bondgenootschap met de Romeinen werd vernieuwd, waren de Cananefaten nu grotendeels uitgesloten van dienst in eigen regio.

Enkele kilometers ten zuiden van het in brand gestoken Lugdunum (Batavorum) werd in de jaren zeventig van de 1^e eeuw een nieuwe burgerlijke nederzetting opgericht. Waarschijnlijk verleende Hadrianus (117-138 n.Chr.) deze nederzetting de status van *forum*. Mogelijk gebeurde dit tijdens zijn reis naar het noordwestelijk deel van het Romeinse rijk (tussen 121 en 127 n.Chr.). De

⁴⁸ Bink e.a. (2009) 53, 61-64; Driessen en Besselsen (2014) 42-64; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 16-49, 57-61, 95-116, 146-159.

⁴⁹ Bink e.a. (2009) 49-51; Driessen en Besselsen (2014) 23-30; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 16-25, 35-49, 57-60, 62-65, 131-139.

nieuwe naam van de nederzetting luidde Forum Hadriani (Markt van Hadrianus). Deze status en naam zijn van twee bronnen bekend. Op de Tabula Peutingeriana (13^e eeuw n.Chr.) wordt melding gemaakt van Foro Adriani. Op een grafmonument uit Környe (Hongarije), dat dateert uit de periode tussen 170 en 250 na Christus, leest de inscriptie Forum Hadrianensis.

Het was waarschijnlijk in de periode tussen 121 en 151 dat de hoofdplaats de municipale status kreeg. Een verwijzing naar deze status is gevonden op twee mijlpalen. Op een mijlpaal uit het Wateringse Veld staat de afkorting MAC. Deze afkorting stond zeer waarschijnlijk voor Municipium Aelium Cananefat(i)um. De betreffende mijlpaal dateert uit 151 na Christus en werd geplaatst ter ere van de regerende keizer Antoninus Pius (138-161 n.Chr.). Een vergelijkbare afkorting is aangetroffen op de mijlpaal uit Monster. Deze dateert uit 162 na Christus en werd geplaatst ter ere van de regerende keizers Marcus Aurelius (161-180 n.Chr.) en Lucius Verus (161-169 n.Chr.).⁵⁰

⁵⁰ Bink e.a. (2009) 54-57; Bogaers (1978) 137-140; de Jonge, Bazelmans en Jager (2006) 35-49, 55-65-77, 80-94, 117-130; Koot, van der Have en van Oijen (2007) 1-2; Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 37-64; Waasdorp (2003) 20-24, 39-40, 57-60.

De politiek-juridische status

Het is nog niet duidelijk wanneer de hoofdplaats van de Cananefaten precies de status kreeg van *municipium*. De enige bronnen die melding maken van de stadsstatus zijn twee mijlpalen die dateren uit de tweede helft van de 1^e eeuw na Christus. Deze bronnen maken het aannemelijk dat de nederzetting in ieder geval in de tweede helft van de 2^e eeuw na Christus bekend stond als *municipium*. De vraag is nu hoe lang dit al het geval was. De meeste wetenschappers hanteren drie periodes waarbinnen het verlenen van de stadsstatus als zeer waarschijnlijk wordt gezien: tijdens het bezoek van Hadrianus aan het gebied (121-122 n.Chr.), op een later moment tijdens zijn regeerperiode (122-138 n.Chr.) of tijdens de regeerperiode van zijn opvolger Antoninus Pius.

Er zijn verschillende redenen waarom de betrokkenheid van Hadrianus bij de verlening van de municipale status aan de nederzetting wordt gezien als zeer waarschijnlijk. Zo was Hadrianus intensief betrokken bij de verhoging van verschillende nederzettingen. Dit deed hij op verschillende manieren, bijvoorbeeld tot *forum*, maar vooral tot *municipium*. De hoofdplaats van de Cananefaten bezat waarschijnlijk nog geen van beide. Naast het verhogen van de status schonk de keizer vaak gebouwen, voedsel en eerbewijzen. De nederzetting op de strandwal bezat nog maar een zeer gering aantal stedelijke faciliteiten. Tevens was Hadrianus meer dan de helft van zijn regeringsperiode op reis. Het is zeer waarschijnlijk dat hij tijdens zijn vijf jaar durende reis via Gallia en Germania naar Britannia, rond 121-122, de hoofdplaats van de Cananefaten aandeed. Ook was Hadrianus zeer geïnteresseerd in de bouw en het politiek-juridisch en militair bestuur van steden, forten en garnizoenen. Zowel de militaire als de burgerlijke infrastructuur in en rond de nederzetting bood nog volop ruimte voor ontwikkeling. Hoewel onder Domitianus (81-96 n.Chr.) een begin was gemaakt met de ontsluiting van de regio en met de aanleg van een nieuwe nederzetting naar Romeins model, was de omvang hiervan nog relatief beperkt. Er viel dus, op verschillende vlakken, voor Hadrianus nog veel eer te behalen in de *civitas* van de Cananefaten op het gebied van stedelijke ontwikkeling.⁵¹

Waarschijnlijk gaf Hadrianus de nederzetting de status van *forum*. Hierdoor lijkt er voor de keizer niet een directe noodzaak te zijn geweest om ook de municipale status te verlenen. Zoals eerder uitgelegd was met het verkrijgen van de marktrechten de hoofdplaats al verheven geraakt boven andere nederzettingen uit de omgeving. Bovendien vormden *fora* een aparte categorie nederzettingsvorm, niet vergelijkbaar met *municipia*. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de status van *forum* en *municipium* tegelijkertijd zijn verleend.

Het is mogelijk dat Hadrianus op een later moment tijdens zijn regeerperiode de status verleende van *municipium*. De keizer hoefde immers niet aanwezig te zijn om de status toe te kennen. Gezien de naam van de hoofdplaats lijkt dit onwaarschijnlijk. Wanneer Hadrianus een nederzetting stadsrechten gaf bevatte de nieuwe stadsnaam bijna altijd een verwijzing naar zijn familienaam (*nomen gentilicium*), vaak in combinatie met zijn voor- of bijnaam (*praenomen* of *cognomen*). Een voorbeeld hiervan was Municipium Aelium Hadrianum Althiburitanum (Dahmani). Veelal gaf hij alleen zijn voornaam als hij van een nederzetting wel de status verhoogde, maar geen stadsrechten toekende, zoals bij Forum Hadriani. Wanneer Hadrianus wel alleen zijn voornaam aan

⁵¹ Birley (2006) 40-51; Boatwright (2000) 12-16, 36-37, 41, 51-54; Boatwright e.a. (2012) 369-374; Fraser (2006) 65-76, 86-87; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 57-61, 66-77, 80-90, 94; Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 37-64.

een stad verleende, bevatte de naam vaak een duidelijke verwijzing naar het stedelijke karakter, zoals bij Hadrianopolis (Dropull).⁵²

Wanneer de nederzetting niet onder Hadrianus tot stad werd verheven, gebeurde dit waarschijnlijk onder Antoninus Pius. Antoninus Pius werd in 136 na Christus geadopteerd door Hadrianus en droeg dezelfde familienaam. De naam van de stad zou dus ook ter ere van hem kunnen zijn gegeven. Hoewel Antoninus Pius niet direct bekend stond als stedenstichter, en bijna zijn hele regeerperiode in Rome doorbracht, zijn er in de hoofdplaats van de Cananefaten wel duidelijke aanwijzingen voor verhoogde bouwactiviteiten en een toegenomen welvaart. Mogelijk dat door Antoninus Pius opnieuw veel werd geïnvesteerd in de relatief afgelegen nederzetting om verloedering te voorkomen. Of misschien deed hij het om het door Hadrianus in gang gezette proces van verstedelijking te bevorderen, of te belonen. Het is ook mogelijk dat de keizer dit alleen deed uit loyaliteit naar Hadrianus zonder dat er sprake was van enige persoonlijke interesse in, of persoonlijk belang bij, de betreffende hoofdplaats.⁵³

Na Antoninus Pius kwamen Marcus Aurelius, Lucius Verus en Commodus (177-192 n.Chr.) aan de macht. Tijdens hun regeerperiodes vond een grote wijziging in het aanzicht van de stad plaats. De voorheen vooral symbolische begrenzing van de stad werd vervangen door een stenen stadsmuur. Het was niet ongebruikelijk dat de bouw van een stadsmuur, een tijdrovend en duur project waarvoor toestemming van de keizer nodig was, gepaard ging met een verhoging van de status. Waarschijnlijk was dit bij de hoofdplaats van de Cananefaten niet het geval omdat aan het einde van de 2^e eeuw het verval van de stad inzette.

De hoofdplaats kreeg nooit de status van *colonia*, maar werd ook nooit gedegradeerd tot een niet-stedelijke (burgerlijke of militaire) nederzettingenvorm. Over de specifieke rechten en privileges die de stad kreeg na het verlenen van de municipale status zijn door een gebrek aan bronnen nog veel onduidelijkheden. Wat met enige zekerheid kan worden gesteld, gebaseerd op wat we van andere *municipia* weten en op basis van vermeldingen op bijvoorbeeld grafmonumenten; heeft een deel van de inwoners (zoals de *magistraten*) waarschijnlijk burgerrechten kregen op het moment dat de status werd verhoogd.⁵⁴

De geografische en demografische gegevens

De hoofdplaats van de Cananefaten lag op de strandwal Wateringen-Rijswijk-Voorburg-Voorschoten. Deze was enkele kilometers breed. Buiten de stad, in het achterland, werd veeteelt (in vooral paarden en runderen) en in beperkte mate akkerbouw (waaronder gerst, gierst, haver en in mindere mate tarwe) toegepast. Een uitgebreid slotenstelsel maakte het voor de lokale bevolking mogelijk om een deel van de regelmatig voorkomende waterproblemen op te lossen. De overige waterbronnen boden een breed aanbod van vis en (water)wild. Zoet water werd gewonnen uit voorraden gelegen in de zandplaten en tussen de duinen. Tevens werd het gewonnen uit zoetwaterrivieren en uit zoetwaterbellen die gelegen waren onder de geuloevers.⁵⁵

⁵² Boatwright (2002) 37-41; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 117-130.

⁵³ Boatwright e.a. (2012) 390-400; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 95-116; Grant (1994) 9-38.

⁵⁴ Bogaers (1978) 137-140; Buijtendorp (2010) 241-277; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 57-77, 80-90, 94, 117-130, 146-159; Koot, van der Have en van Oijen (2007) 1-2; Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 37-64.

⁵⁵ Bink e.a. (2009) 53, 61-64; Driessen en Besselsen (2014) 42-64; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 16-49, 57-61.

Omdat de vruchtbare kleigronden zeer populair waren onder de lokale bevolking, waren de achterlanden van de strandwal zeer dichtbevolkt. Een groot deel van deze bevolking woonde vooral in alleenstaande boerderijen, gelegen langs kreken. Het rijkere deel woonde in *villae*. Er lagen vier relatief grote burgerlijke nederzettingscomplexen binnen een straal van ongeveer tien kilometer rond de stad. Dit waren Leeuwenberg (een inheemse nederzetting), Rijswijk (bestaande uit enkele boerderijen en een *villa*) en de Scheveningseweg (een *vicus*). Tevens lag er nog een nederzetting bij Ockenburgh (*vicus*). Bijna alle nederzettingscomplexen vertoonden pas in de tweede helft van de 2e eeuw na Christus sporen van romanisering (zoals bouwstructuren en gebruiksvoorwerpen). Geen van de centra kwam wat betreft omvang of inwonersaantal overeen met Voorburg.⁵⁶

De stad was bereikbaar via de zee en via de grote rivieren de Rijn (Renus) en de Maas (Patabus). Tussen (en evenredig aan de rivieren) lag een primaire landweg die afboog naar het zuidoosten, richting Municipium Batavorum. De weg naar de stad werd aangegeven door minstens zeven mijlpalen (vier uit het Wateringse Veld, één uit Monster en twee uit Rijswijk). Aan deze hoofdweg lagen diverse secundaire wegen die het binnenland bereikbaar maakten. Dwars op de hoofdweg lag het door de Romeinen aangelegde Kanaal van Corbulo. Dit kanaal vormde een verbinding tussen de Rijn- en de Maasmond en zorgde voor een direct contact met de Noordzee (Mare Germanicum).⁵⁷

De militaire factoren

De hoofdplaats van de Cananefaten lag hemelsbreed ongeveer vijftien kilometer van de rijksgrens. Langs de rijksgrens lagen verschillende militaire nederzettingen, waaronder vijf *castella* (waarvan twee, Alphen-aan-den-Rijn en Zwammerdam, op afstand van één dagmars,) en één fort (Leiden, op ongeveer vijftien kilometer afstand). Tevens lagen er twee militaire complexen (Poeldijk en Naaldwijk); hiervan is de exacte functie echter nog onduidelijk. De dichtstbijzijnde legioensplaatsen (Nijmegen, Xanten en Keulen) lagen relatief ver naar het oosten. Tezamen vormden deze militaire nederzettingen onderdeel van het noordwestelijk kustverdedigingssysteem. Dankzij de diverse beschikbare land- en waterwegen konden de militaire nederzettingen snel worden bevoorraadt. Tevens was de stad, wanneer die hulp nodig had, snel bereikbaar.⁵⁸

De soldaten die aan de westelijke kuststrook lagen gelegd, waren zeer waarschijnlijk betrokken bij de aanleg, uitbreiding en verbetering van de infrastructuur, de afwateringsprojecten en de stad. Er werden uitgebreide bouwprogramma's opgericht om de soldaten aan het werk te houden. Vooral gedurende een deel van de 1^e eeuw en de 2^e eeuw na Christus, toen er sprake was van relatieve vrede en voorspoed. De invloed van specifieke legereenheden is zichtbaar door de, door militairen aangebrachte stempels op bouw materiaal zoals dakpannen en bakstenen. In en rond de stad zijn relatief grote hoeveelheden stempels gevonden met de militaire verzamelnaam *Exercitus Germanicus Inferior*. Soms met de (tijdelijke) toevoeging *vexillarii*. Een aantal stempels verwezen naar de aanwezigheid van meer specifieke legerheden zoals die van het *Legio Valeria Victrix*. Tevens zijn stempels gevonden van de Romeinse militaire vloot *Classis Germanica pia Fidelis*.⁵⁹

⁵⁶ Bink e.a. (2009) 52-53; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 131-144, 146-159.

⁵⁷ Bink e.a. (2009) 53, 61-64, 76-78; Buijtendorp (2010) 730-737, 755-768; Driessen en Besselsen (2014) 42-64; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 35-49, 57-61, 95-130, 117-130, 146-159; Waasdorp (2003) 51-56

⁵⁸ de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 57-61, 80-90, 95-130.

⁵⁹ Driessen en Besselsen (2014) 23-30; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 16-25, 57-65, 80-116, 131-135, 140-159; <<http://www.thirdcentury.nl/Forum%20Hadriani,%20een%20geslaagde%20mislukte%20stad.html>>.

De monumentaliteit

Nadat Lugdunum (Batavorum) tijdens de Bataafse Opstand in vlammen was opgegaan, werd een nieuwe burgerlijke nederzetting gebouwd (zie afbeelding 4). De aanzet tot de aanleg van deze nederzetting werd gegeven door Domitianus (81-96 n.Chr.) en lag dwars over een inheemse nederzetting die hiervoor moest wijken. De oriëntatie van de nederzetting (grotendeels gebaseerd op de windrichting en zonnestand), was anders dan die van de inheemse nederzetting (vooral gericht op de loop van de strandwal).⁶⁰

Onder Hadrianus werd gestart met diverse bouwprojecten. De nieuwe (geplaveide) hoofdweg bevatte een riool, een stoep, afwateringsgreppels en waarschijnlijk ook een overdekte zuilengalerij. Aan deze hoofdweg werden de overige, elkaar loodrecht kruisende straten geplaatst. Deze wegen omsloten ongeveer twintig woonblokken. Een groot deel van de huizen werd in hout aangelegd. Deze huizen waren langgerekt en lagen met de korte zijde naar de straat gericht. Bij verschillende huizen zijn ovens gevonden die duiden op de productie van relatief grote hoeveelheden aardewerk. Botanisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er in de achtertuin waarschijnlijk ook groentes werden gekweekt. Zeer waarschijnlijk vonden er binnen de stad ook andere ambachtelijke activiteiten (zoals de bewerking van metaal, glas en dierlijke producten zoals bot en leer) plaats. Er is echter weinig duidelijkheid over de locatie en omvang hiervan.

De huizen uit vier woonblokken waren relatief groot en vrijstaand en lagen gegroepeerd om een watertoren. Deze huizen behoorden waarschijnlijk toe aan de rijkere inwoners van de stad. Bij één van de huizen was alleen de noordelijke helft bestemd voor bewoning. De zuidelijke helft was een openbaar badhuis en toilet; wat is gebleken uit gevonden restanten een *caldarium*, *tepidarium* en *frigidarium*. Aan een van de uitvalswegen stond vermoedelijk een houten boog die dienstdeed als symbolische entree. Waarschijnlijk was er ook *forum* (bij de haven) en een stadstempelcomplex.

De nederzetting had zeer waarschijnlijk hulp van keizer Hadrianus bij de bouw van een deel van de openbare gebouwen en monumenten. In de eerste helft van de 2^e was de nederzetting nog dusdanig beperkt van omvang, dat de inwoners zeer waarschijnlijk niet in staat waren de aanleg hiervan zelf te bekostigen. Toch moet het particulier initiatief niet worden onderschat want een deel van de aanleg en uitbreiding van de stad vond plaats na het vertrek van Hadrianus.

Halverwege de 2^e eeuw, waarschijnlijk onder Antoninus Pius, vond een stadsuitbreiding plaats. Met name in oostelijke richting, in mindere mate in zuidelijke richting. Tevens vonden diverse verbouwingen en verfraaiingen plaats. De greppel die de stad omringde na de aanleg van Domitianus en Hadrianus werd vervangen door een palissadegreppel met daarachter een aarden wal. Onder de opvolgers van Antoninus Pius werd laat in de 2^e eeuw de symbolische begrenzing vervangen door een stenen stadsmuur met gracht. Toch was de defensieve waarde van deze stenen stadsmuur nog relatief gering. De doorgang aan de westzijde was relatief breed en waarschijnlijk was er hier alleen sprake van een stenen sierboog zonder poortdeuren. Aan het einde van de 2^e eeuw werden een stenen verdedigingsmuur en een tweede gracht aangelegd, werden de doorgangen smaller en werden poortdeuren toegevoegd. De omvang van de stad was ongeveer twaalf hectare. Waarschijnlijk woonden er een duizendtal mensen.⁶¹

⁶⁰ de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 66-77; Kunow (1992) 147-148.

⁶¹ Bink e.a. (2009) 53; Buijtendorp (2010) 146-181, 208-240, 278-300; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 55-64, 66-77, 80-90, 95-116, 146-159; Kunow (1992) 147-148; Morwood (2013) 55-64.

3.2.1.3 Verval en ondergang van de stad

In de 2^e eeuw na Christus werd Municipium Aelium Cananefat(i)um geteisterd door een epidemie (165-189 n.Chr.). Deze epidemie leidde tot een decimering van de stedelijke bevolking, grootschalige verhuizingen naar het achterland en een instorting van de lokale economie. De stad bleef slechts in beperkte omvang voortbestaan.

De chaos en onrust die de 3^e eeuw kenmerkte door burgeroorlogen en opvolgingsoorlogen leidde tot een gebrek aan aandacht voor de noordelijke grens. Veel legeraanvoerders waren bezig met de strijd om de troon en veel legereenheden werden gebruikt voor persoonlijke doeleinden. Deze kwamen niet altijd overeen met de behoeftes van de steden. Dit had grote gevolgen voor nederzettingen aan de rijksgrens. Plunderingen, vernielingen en brandstichtingen door binnenvallende Germaanse stammen, Goten en Alemannen en piraten konden niet worden voorkomen. De door de keizers opgelegde stijgende belastingen ten bate van de burgeroorlogen en opvolgingsoorlogen maakten het voor de bevolking moeilijk de gebouwen en monumenten die nog overeind stonden te onderhouden. Na de uitbraak van een tweede epidemie (250-270 n.Chr.) werd een groot deel van de strandwal verlaten. Door een proces van algehele vernatting, bodemdaling en bodem-inkling raakten grote delen van de overige delen van westelijke kuststrook onbewoonbaar. Dit proces werd veroorzaakt door een relatieve stijging van de zeespiegel, de grootschalige veenwinning en de toepassing van vele ontwateringssystemen. Grote delen van de eens bewoonbare zandgronden werden door de bewoners die binnenvallende stammen en de epidemieën overleefden, verlaten.

Van de overgang van de Romeinse Keizertijd naar de Middeleeuwen werden de restanten van de Romeinse stad gebruikt voor elders gelegen bouwprojecten. Hoewel de regio rond de stad niet volledig verlaten raakte, lijken er vooralsnog weinig concrete aanwijzingen te zijn die duiden op een middeleeuwse bewoning van de voormalig Romeinse stad(sresten).⁶²

⁶² Bink e.a. (2009) 53, 57-58; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 80-90, 94, 117-130, 146-159.

3.2.2 Municipium Batavorum

3.2.2.1 Van hoofdplaats tot stad

De stuwwal waar Romeins Nijmegen tot stand zou komen lag in de Benedenrijnse regio (in het huidige Nederland). Deze regio werd al ver voor de komst van de Romeinen bewoond. Dit is onder andere gebleken uit gevonden vuurstenen objecten, bijlen en wiggen en uit restanten van jachtkampjes (allen daterend uit de Steentijd). In de loop van de Bronstijd ontstonden boerengemeenschappen. Relatief grote hoeveelheden gevonden inhumatie- en crematiegraven tonen het bestaan aan van deze boeren. De boeren leefden in kleine rurale nederzettingen van zowel akkerbouw als veeteelt.⁶³

Van de oorspronkelijke bewoners uit het gebied, de Eburonen, werd niets meer vernomen na de strafexpeditie onder leiding van Julius Caesar. Een deel van de van oorsprong uit Midden-Duitsland afkomstige Bataven (een afscheiding van de Chatten) werd in het Benedenrijns gebied geplaatst. Deze Bataven stonden niet onder direct Romeins militair gezag, maar leefden onder het bestuur van lokale leiders. Hoewel ze waren vrijgesteld van het betalen van belasting, leverden ze relatief grote hoeveelheden rekruten voor het Romeinse leger.

De hoofdplaats van de Bataven was Oppidum Batavorum (Hoofdplaats van de Bataven) of Batavodurum (Versterking van de Bataven). De eerste benaming is bekend van het werk van Tacitus (56-120 n.Chr.), de tweede van dat van Ptolemaeus (100-170 n.Chr.). Gebaseerd op gevonden terra sigillata-stempels en munten wordt de start van de aanleg van de nederzetting geplaatst rond het begin van onze jaartelling. Bij deze nederzetting is het oudste voorbeeld gevonden van Romeinse beeldhouwkunst (godenpijler ter ere van Tiberius) in Nederland. De meeste Bataven woonden waarschijnlijk echter op het platteland. Ook de Bataaf Julius Civilis woonde aan de overkant van de Waal en niet in de nederzetting.⁶⁴

Er is enige discussie over de vraag of de twee benamingen verwijzen naar dezelfde burgerlijke nederzetting. Mogelijk verwees Batavorudum naar een andere, meer westelijk gelegen, inheemse nederzetting. Op basis van losse vondsten en bouwstructuren is geopperd dat het mogelijk een prehistorische cultusplaats betrof. Op de nabijgelegen Hunerberg, het Kops Plateau en het Trajanusplein lagen diverse militaire nederzettingen. Waarschijnlijk maakte de burgerlijke nederzetting geen deel uit van het oostelijk gelegen militair complex. Dit kwam door de scheiding tussen de militaire en burgerlijke nederzettingen in de vorm van een grafveld.⁶⁵

De Bataafse Opstand, hoewel begonnen bij de Cananefaten, werd uiteindelijk geleid door Julius Civilis. Er zijn aanwijzingen gevonden (zoals uitrustingsstukken en paardentuigonderdelen) die wijzen op een strijd bij de nederzetting. Uit verschillende brandlagen is naar voren gekomen dat na deze strijd de nederzetting in brand werd gestoken. Na het breken van de opstand door de Romeinen

⁶³ van Enkevort, Haalebos en Thijssen (2000) 8-10, 14-19; Willems e.a. (2005) 19-25.

⁶⁴ Carroll (2001) 26-32; van Enkevort, Haalebos en Thijssen (2000) 20-22; van Enkevort en Heirbaut (2010) 48-50; Gechter (1992) 153-156; Roymans (2004) 23-29, 55-60, 221-225; Willems (1990) 12-17; Willems, van Enkevort en van de Broeke (2009) 17-21; Willems e.a. (2005) 25-37, 56-70, 112-129, 145-150, 171-175.

⁶⁵ Bloemers (2016) 39-40, 50-51, 67-68, 90-93; Driessen (2007) 42-43, 60-61, 64-66, 87-89; van Enkevort, Haalebos en Thijssen (2000) 23-37, 39-41, 61-63; van Enkevort en Heirbaut (2010) 45-54; van Enkevort en Zee (1996) 31-45; Haalebos e.a. (1995) 9; Haalebos (2000) (A) 13-14; Roymans (2004) 202-205; Willems (1990) 18-40; Willems, van Enkevort en van de Broeke (2009) 17-23, 29-43, 69-72; Willems e.a. (2005) 39-55, 57-69, 97-116, 145-150, 171-185.

werd het bondgenootschap tussen de Bataven en Romeinen nieuw leven ingeblazen. Ten westen van de stuwwal, mogelijk over de restanten van Oppidum Batavo(d)urum, ontwikkelde zich op de Waaloever in de tweede helft van de 1^e eeuw een burgerlijke nederzetting. Dit werd de nieuwe hoofdplaats van de *civitas* van de Bataven.⁶⁶

Rond het jaar 100 na Christus kreeg de Bataafse hoofdplaats de naam Ulpia Noviomagus (Batavorum) (Ulpische Nieuwmarkt in het land der Bataven). Deze naam werd waarschijnlijk gegeven ter ere van Marcus Ulpius Trajanus (98-117 n.Chr.) die de nederzetting de status verleende van *forum*. De naam Ulpia Noviomagus (Batavorum) is bekend van een ringinscriptie (toebehorend aan ene Rusticus). De ring werd gevonden op het Maasplein in Nijmegen, de datering is vooralsnog onzeker (maar wordt geschat op 98 n.Chr.). Tevens staat de plaats als Noviomagi vermeld op de Tabula Peutingeriana (13^e eeuw n.Chr.). Het was waarschijnlijk onder Trajanus of Hadrianus (117-138 n.Chr.) dat de hoofdplaats de status van *municipium* kreeg en de naam veranderde in Municipium Batavorum. De naam Municipium Batavorum is bekend van een altaarinscriptie. Het betreffende altaar, gevonden in de Oosterschelde bij Colijnsplaat, dateert uit ongeveer 200 na Christus. Het altaar was opgericht ter ere van de inheemse beschermgodin Nehalennia.⁶⁷

⁶⁶ Driessen (2007) 91-93, 128; van Enckevort, Haalebos en Thijssen (2000) 38-44; van Enckevort en Heirbaut (2010) 53-54; van Enckevort en Zee (1996) 65-68; Willems (1990) 63-72; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 21-27; Willems e.a. (2005) 39-55, 73-93, 97-102.

⁶⁷ Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 74-78; Willems e.a. (2005) 39-55, 97-111, 129-143, 177-185.

De politiek-juridische status

Wanneer de hoofdplaats van de Bataven precies de municipale status kreeg, is onduidelijk. De enige bron die melding maakt van de stadsstatus is een altaarinscriptie. Door dit altaar is het aannemelijk dat aan het begin van de 3^e eeuw de nederzetting bekend stond als *municipium*. Door de meeste wetenschappers wordt ervan uit gegaan dat de status aan het begin van de 2^e eeuw werd verleend. Zeer waarschijnlijk onder Trajanus, mogelijk onder Hadrianus.

Er zijn verschillende redenen die de betrokkenheid van Trajanus bij de verlening van de municipale status verklaren. Zo was het tijdens de regeerperiode van Trajanus dat het Tiende Legioen (rond 103 n.Chr.) naar het Donagebied werd verplaatst. Vijfduizend soldaten en hun aanhang verlieten de Nijmeegse stuwwal. Traditioneel gaat de wetenschap ervan uit dat de status van de nederzetting werd verhoogd om het verlies van dit legioen te compenseren en hiermee de teloorgang van de nederzetting te voorkomen.

Dat het legioen uit de Nijmeegse castra werd weggehaald kwam waarschijnlijk vooral doordat het noordwesten van het rijk aan het einde van de 1^e eeuw na Christus een relatief vredige en voorspoedige periode doormaakte, het legioen kon ergens anders worden ingezet. Dit maakte het voor Trajanus mogelijk intensief betrokken te raken bij de stedelijke ontwikkeling en ontplooiing van het noordwestelijk gebied. Onder zijn heerschappij ontstond dan ook een stroomversnelling in de integratie van de provincie omdat het gebied steeds meer ontsloten raakte door de aangelegde infrastructuur.⁶⁸

Maar Trajanus hield zich wat betreft stedelijke ontwikkeling vooral bezig met *coloniae*, en minder met *municipia*. Er was slechts één andere nederzetting die onder de regeerperiode van Trajanus de status van *municipium* kreeg. En als de verhoging van de status inderdaad onder Trajanus plaatsvond, dan kreeg de nederzetting binnen een relatief korte periode zowel het marktrecht als het stadsrecht toegekend. Zoals eerder besproken behoorden *fora* tot een andere nederzettingstype dan *municipia*. Het verlenen van beide rechten door dezelfde keizer lijkt dan ook twijfelachtig.

Het was Hadrianus die verantwoordelijk was voor één van de grootste impulsen op het gebied van stedelijke ontwikkeling. Hij stichtte ruim dertig steden (met name *municipia* en vooral in het westen) en van minstens 130 reeds bestaande steden is bekend dat ze tekenen van zijn voorkeur ontvingen. Tevens maakte Hadrianus vele reizen door het Romeinse rijk. Mogelijk dat hij ook de hoofdstad van de *civitas* van de Bataven aandeed tijdens zijn inspectiebezoek aan de rijksgrens (124-125 n.Chr.). Ook had Hadrianus een sterke interesse in steden en nederzettingen vanuit bouwtechnisch oogpunt, net als in die van forten en garnizoenen. Beide waren op en rond de Stuwwal veel te vinden. Wanneer de Nijmeegse nederzetting echter onder Hadrianus de municipale status kreeg, gebeurde dit gelijktijdig, of misschien zelfs na, de statusverhoging van de hoofdplaats van de Bataven. Hoewel niet onmogelijk, lijkt dit onwaarschijnlijk. De nederzetting van de Cananefaten was aanzienlijk kleiner van omvang en leverde een bijna verwaarloosbare hoeveelheid rekruten.⁶⁹

⁶⁸ Bennett (1997) 2741; Boatwright e.a. (2012) 362-369; Haalebos (2000) (A) 9-15, 35-39; Willems (1990) 41-45; Willems, van Enkevort en van de Broeke (2009) 75-79; Willems e.a. (2005) 97-111, 150-162

⁶⁹ Birley (2006) 40-51; Boatwright (2000) 12-16; Boatwright e.a. (2012) 369-374; Fraser (2006) 65-76, 86-87; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 80-94.

Na Hadrianus kwamen Antoninus Pius en de medekeizers Marcus Aurelius (161-180 n.Chr.) en Lucius Verus (161-169 n.Chr.) aan de macht. Hoewel er weinig aanwijzingen zijn voor de directe betrokkenheid van deze keizers, stond de ontwikkeling van het *municipium* niet stil. Zo vonden in het tweede deel van de 2^e eeuw enkele verbouwingen en uitbreidingen plaats van de belangrijkste publieke faciliteiten. Tevens werd in deze periode de stadsmuur aangelegd. Dat deze keizers betrokken waren bij het verlenen van de municipale status lijkt echter onwaarschijnlijk. De nederzetting functioneerde al enkele decennia als stedelijk centrum. Bovendien werd de schade aangericht door een stadsbrand (170 n.Chr.) niet hersteld. Het *municipium* kreeg nooit de status van *colonia*, maar werd ook nooit gedegradeerd tot een niet-stedelijke (burgerlijke of militaire) nederzettingvorm.⁷⁰

Net als bij Municipium Aelium Cananefat(i)um zijn ook bij deze stad nog veel onduidelijkheden omtrent de specifieke rechten en privileges. Wel is het zeer waarschijnlijk dat de stad over relatief grote groepen Romeinse burgers beschikte. Dit is onder andere gebleken uit het relatief grote aantal inwoners dat de familienaam Ulpia droeg. Waarschijnlijk kreeg een deel van deze inwoners het burgerrecht op het moment dat de municipale status werd verleend. Daarnaast speelde waarschijnlijk ook het vertrek van het Tiende legioen een rol. De soldaten die niet meetrokken naar het Donaugebied (bijvoorbeeld omdat hun dienstperiode erop zat) vestigden zich, met hun net verkregen (erfelijk) burgerrecht, waarschijnlijk in en rond de stad.⁷¹

De geografische en demografische gegevens

De hoofdplaats van de Bataven lag op de oever van de Waal (Vahalis), aan de voet van de Nijmeegse stuwwal. Op en rond de stuwwal bestond de bodem vooral uit zandige en lemige afzettingen. Tevens groeiden er in de directe omgeving veel bomen. Het gebied rond de stroomgordel bestond met name uit open weide- en moeraslanden. Zoet drinkwater werd gehaald uit aquifers (reserves van gefilterd regenwater uit watervoerende grondlagen) en uit natuurlijke waterbronnen (ontstaan door de keileempakketten). Ook viel er voor de stuwwal relatief veel neerslag. Aan het begin van de 2^e eeuw werd een groot deel van de bebossing weggekapd waardoor er een wijds uitzicht over de omgeving ontstond. Dit werkte een toenemende mate van erosie in de hand. De toegepaste agrarische monocultuur zorgde voor een uitputting van de grond wat dit proces versterkte. De akkerbouw (in met name tarwe, gerst en haver) en veeteelt (in vooral runderen, als lastdier en voor het vlees) was vooral gericht op zelfvoorziening, er was weinig ruimte voor surplusproductie.⁷²

Rond de stad, binnen een straal van vijftien kilometer, lag onder andere een *vicus* (Cuijk), tevens lagen er binnen deze straal 30 à 40 *villae* (zowel *villae urbanae* als *villae rusticae*). Zowel de *vicus* als de *villae* kwamen gedurende de 2e eeuw tot bloei. Cuijk groeide uit tot een nederzetting van tien hectare met een tempel en een badhuis. Bij één van de *villae* (Wijchen) was sprake van

⁷⁰ Boatwright e.a. (2012) 402-411, 428-441; van Enckevort en Heirbaut (2010) 253-254; Fraser (2006) 77-78; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 24-28, 79, 95-105; Willems e.a. (2005) 39-55, 97-111, 129-143, 171-175.

⁷¹ Eck en Veen (2010) 241-245; van Enckevort en Heirbaut (2010) 253-254; Haalebos (2000) (A) 35-39; de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 80-94; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 24-28, 79, 95-105; Willems e.a. (2005) 39-55, 97-111, 129-143, 150-162, 171-175.

⁷² Bloemers (2016) 229-234; Driessen (2007) 35-40; van Enckevort, Haalebos en Thijssen (2000) 8-10, 14-19; Gechter (1992) 158-161; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 9-16; Willems e.a. (2005) 19-25.

steenbouw en vloerverwarming. Ook lagen er verschillende grote (bestaande uit 5 à 10 boerderijen) en kleine (bestaande uit 1 à 2 boerderijen) rurale nederzettingencomplexen.⁷³

Het *municipium* was aangesloten op twee landwegen. Een van het westen (*Municipium Aelium Cananefat(i)um*) naar het oosten (*Colonia Ulpia Traiana*), en een van het noorden (de rijksgrens) naar het zuiden (*Municipium Tungrorum*). Tevens was de stad aangesloten op twee à drie waterwegen (via de Waal was toegang tot de Rijn en de Maas). Door de land- en waterwegen stond de stad in contact met de militaire nederzettingen aan de rijksgrens, met andere nabijgelegen steden en hoofdplaatsen en met het Gallische achterland.⁷⁴

De militaire factoren

De hoofdplaats van de Bataven lag hemelsbreed ongeveer dertig kilometer van de rijksgrens. Op ruim vijftig kilometer afstand (twee dagmarsen) lag de dubbele legioensplaats *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten). In een noordelijke straal van dertig kilometer (één dagmars) lagen ten tijde van de stad negen *castella* (Bedburg, Qualburg, Bijland, Driel, Huissen, Kesteren, Kleef, Rinderen, Loowaard, Meinerswijk en Randwijk).

De Flavische *castra* die ruim twee kilometer ten oosten lag van de, was (afhankelijk van de periode) tussen de vijftien en dertig hectare groot. De legioensplaats was hiermee kleiner dan zijn Augusteïsche voorganger, maar bood nog steeds ruimte voor de vijfduizend soldaten van het Tiende Legioen (*Legio X Gemina*). Ten oosten van de stad, bij de *castra*, bevond zich een militair ovencomplex waar lokale klei werd gebakken voor de relatief grootschalige productie van (onder andere *Holdeurns*) aardewerk. De *canabae* die de met het leger meereizende familieleden, handelaren en ambachtslieden huisde, omsloeg ongeveer honderd hectare. Een aantal van de belangrijkere gebouwen van de *castra* en *canabae* beschikten over stenen funderingen, de rest was van hout en leem.⁷⁵

Het leger heeft waarschijnlijk een rol gespeeld bij de aanleg van een aquaduct. Hoewel definitief bewijs voor de aanwezigheid van een dergelijke waterleiding ontbreekt, is het zeer aannemelijk dat deze er wel heeft gelegen. De Romeinen haalden hun drinkwater liever niet uit de rivier en de aanwezige waterputten en waterbekkens leverden waarschijnlijk niet genoeg op om de bevolking van voldoende schoon drinkwater te voorzien. Daarnaast was het handmatig ophalen van het water uit de putten en bekkens bijzonder arbeidsintensief. Als er inderdaad een waterleiding lag, liep deze waarschijnlijk via het Kerstendal naar de *castra*. Dit maakte de leiding een kleine zes kilometer lang. Het is onduidelijk of, en wanneer de inwoners van de stad mogelijk profiteerden van deze waterleiding. De inwoners van de stad maakten naar alle waarschijnlijk wel gebruik van het amfitheater. Dit lag bij de *canabae*. Het amfitheater werd, waarschijnlijk ook met behulp van het leger, rond 100 na Christus gebouwd.⁷⁶

Het in stand houden van het Romeinse leger was één van de grootste uitgaveposten van het Romeinse Rijk. Met het vertrek van het legioen rond 103 na Christus raakte de stad en de directe

⁷³ Willems, van Enkevort en van de Broeke (2009) 81-92; Willems e.a. (2005) 39-55, 112-129, 267-270.

⁷⁴ Bloemers (2016) 229-234; Driessen (2007) 39-41; Gechter (1992) 158-161; Willems e.a. (2005) 39-55, 97-111, 129-143, 171-175, 267-270.

⁷⁵ Driessen (2007) 91-95, 99-108, 128; van Enkevort, Haalebos en Thijssen (2000) 38-44; Willems en van Enkevort (2009) 48-57, 59-64; Willems e.a. (2005) 39-55, 73-93, 97-102, 150-162, 221-226, 150-162.

⁷⁶ Driessen (2007) 91-97, 99-108, 128; van Enkevort, Haalebos en Thijssen (2000) 45-56; Willems (1990) 41-62; Willems, van Enkevort en van de Broeke (2009) 48-68; Willems e.a. (2005) 221-226.

omgeving de drager en motor van de lokale economie kwijt. Hoewel de komst van de soldaten in eerste instantie een grote druk legde op de lokale voorzieningen en reserves, gaf het legioen in de dertig jaar dat het er gelegerd was, ook een sterke economische impuls. Ze deden de militairen meer dan de grens verdedigen, ze waren ook betrokken bij het aanleggen en uitbreiden van de infrastructuur, de forten en steden. Het Tiende legioen speelde in opdracht van de keizer waarschijnlijk ook een grote rol bij de aanleg van een aantal van de gebouwen en monumenten in de stad. Tevens vormden ze een afzetmarkt voor lokale goederen en produceerden en verkochten ze eigengemaakte koopwaar.⁷⁷

Na het vertrek van het Tiende Legioen bleef de *castra* in beperkte omvang in gebruik. Het werd bezet door het detachement *Vexillatio Britannica* en door eenheden van *Legio XXX Ulpia Victrix*. Overige legereenheden wier betrokkenheid bij de stad op basis van productiestempels is achterhaald, hoewel ze er waarschijnlijk niet gelegerd lagen, behoorden toe aan *Legio II Adiutrix pia fidelis*, *Legio VI Victrix*, *Legio VIII Hispana* en *Legio XXII Primigenia*. Tevens zijn ook stempels gevonden met verwijzingen naar de provinciale legereenheid (*vexillarii*) *Exercitus Germanicus Inferior*.⁷⁸

De monumentaliteit

Nadat Oppidum Batavo(du)rum tijdens de Bataafse Opstand grotendeels in vlammen was opgegaan, werd een nieuwe burgerlijke nederzetting gebouwd (zie afbeelding 5). Hoewel het Benedenrijnse gebied vanaf de IJzertijd een continue bewoning en bebouwing kende, was hiervan waarschijnlijk geen sprake op de plek waar de burgerlijke nederzetting werd aangelegd. De nederzetting werd gebouwd in een bocht, op een laag gelegen vlakte aan de zuidoever van de Waal. Dat de nederzetting zo dicht bij de Waal werd gebouwd, met het gevaar op overstromingen en vernatting, had waarschijnlijk te maken met de reeds op de stuwwal gelegen *castra* en *canabae*. Deze behoorden tot een militair territorium, vallend onder militair toezicht. De burgerlijke nederzetting had een andere status en was gesticht vanuit een bestuursrechtelijk motief. Tevens werd er waarschijnlijk niet gekozen voor een locatie verder naar het zuiden omdat de stad dan niet langer over een directe toegang tot een waterweg beschikte. Voor een locatie verder naar het noorden werd waarschijnlijk niet gekozen omdat de stad dan zijn ontsluitingsmogelijkheden met het achterland verloor.⁷⁹

De aanvang van de bouw van de nederzetting begon in de jaren zeventig van de 1^e eeuw na Christus. De basis van de stad bestond uit een rastervormig stratenpatroon waarbij de straten elkaar loodrecht kruisten. Aan deze straten lagen verschillende woonblokken. De woonhuizen lagen op smalle, langwerpige percelen en waren vooral van hout en leem. De achtertuinen van de huizen werden gebruikt als moestuin, of als plek voor ambachtelijke activiteiten (voor de bewerking van bot en metaal, waaronder vooral ijzer, brons en zilver). Uit gevonden restanten van ovens in verschillende formaten en op verschillende locaties blijkt dat er ook klei werd gewonnen voor de productie van lokale aardewerken voorwerpen bestaande uit uiteenlopende mageringen, kleuren en vormen.

⁷⁷ Haalebos (2000) (A) 9-15, 35-39; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 92-94.

⁷⁸ van Enckevort, Haalebos en Thijssen (2000) 38-44; van Enckevort en Thijssen (1996) 28; Haalebos (2000) (B) 18-29; Willems (1990) 7-17; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 48-57, 59-64; Willems e.a. (2005) 19-24, 39-55, 73-93, 97-111, 129-143, 150-162, 171-175, 221-226.

⁷⁹ Driessen (2007) 148-153.

Het rastervormige stratenpatroon bleef ook gedurende de 2^e eeuw de basis vormen van de stad. Er vond echter wel een proces van verstening plaats, vooral bij de funderingen van de publieke gebouwen en monumenten. Op basis van deze funderingen, net als diverse losse vondsten, hebben we op dit moment weet van het bestaan van een badgebouw (Waalbandijk) met onder andere een *caldarium*, *praefurnium* en *tepidarium*. Tevens is gebleken uit de funderingen dat er twee Gallo-Romeinse omgangstempels voor vooral keizers en Romeins en inheemse goden lagen. Ook zijn sporen gevonden die duiden op de aanwezigheid van een *forum* (Krayenhoff). Als laatste zijn een twintigtal kleinere altaren en diverse Jupiterzuilen en godenbeelden gevonden. Een groot deel van deze gebouwen en monumenten werd gebouwd tijdens de overgang van de 1^e naar de 2^e eeuw.

Rond het midden van de 2^e eeuw vonden aan het badgebouw en aan de tempels verbouwingen en uitbreidingen plaats. In de tweede helft van de 2e eeuw vond de aanleg van een stenen stadsmuur met gracht plaats. De omvang van de stad was op het moment van de aanleg van de stadsmuur ongeveer 20 hectare groot. Binnen de muren woonden waarschijnlijk vijf- à zesduizend mensen. Het is mogelijk dat in de 3e eeuw de stadsmuur en de gracht zijn vervangen waardoor de omvang van de stad toenam, hierover is echter nog relatief weinig bekend.⁸⁰

⁸⁰ Bowman en Wilson (2011) 188-189; Driessen (2007) 85-87, 138-143, 150-153, 155-163; van Enkevort, Haalebos en Thijssen (2000) 67-71, 75-84; Heirbaut (2013) 93-113; Kunow (1992) 143-148; Wesemael (2011) 7-12, 15, 17; Willems (1990) 63-72; Willems, van Enkevort en van de Broeke (2009) 57-59; Willems e.a. (2005) 39-55, 73-111, 129-143, 171-185, 271; <<https://archeologieinnederland.nl/nieuws/romeins-nijmegen-groter-dan-gedacht>>.

3.2.2.3 Verval en ondergang van de stad

Na een stadsbrand rond 170 na Christus bleef Municipium Batavorum slechts in beperkte omvang bestaan. Het deel dat verloren was gegaan, werd niet herbouwd. De brand was zeer waarschijnlijk aangestoken door binnenvallende Germaanse stammen tijdens hun plundertochten. Het is onduidelijk in hoeverre door de keizers, of de lokale elite, in de tweede helft van de 2^e eeuw werd besloten geen middelen meer te steken in het herstel van de stad.

Naast de politieke onrust en de toegenomen belastingen en invallen, werd de regio rondom de stad ook getroffen door een proces van vernatting. De relatieve stijging van de zeespiegel zorgde via de aanwezige rivieren voor overstromingen. Delen van het gebied, waaronder de laaggelegen stad, werden steeds minder aantrekkelijk voor bewoning.

De verbetering van de regionale militaire infrastructuur (waaronder met een castellum) halverwege de 3^e eeuw, kon niet voorkomen dat de stad rond 270-300 na Christus onder de voet werd gelopen en grotendeels verlaten raakte. Grafvondsten waaronder terra sigillata tonen aan dat de stad niet volledig ontvolkt raakte.

In de 4^e en 5^e eeuw resteerde niet veel meer dan een kleine ommuurde nederzetting en een kleine handelsplaats. Beide lagen op Waaloever. Halverwege de 6^e eeuw verloor Rome definitief zijn grip op het noordwestelijk deel van het vasteland. De steden werden, voor zover dit niet al was gebeurd, definitief ingenomen door de Franken.⁸¹

⁸¹ Boatwright e.a. (2012) 390-411, 428-441; van Enckevort, Haalebos en Thijssen (2000) 97-109; van Enckevort en Heirbaut (2010) 253-254; Willems (1990) 73-86; Willems, van Enckevort en van de Broeke (2009) 24-28, 79, 95-105; Willems e.a. (2005) 39-55, 97-111, 129-143, 171-175.

3.2.3 Municipium Tungrorum

3.2.3.1 Van hoofdplaats tot stad

Romeins Tongeren (gelegen in het huidige België) werd al ver voor de komst van de Romeinen bewoond. De regio werd gekenmerkt door grote hoogteverschillen, een grote verscheidenheid aan bodemsoorten en diverse rivieren. De bewoning concentreerde zich vooral op de hoger gelegen, veelal zanderige vlaktes. Dit gold ook voor de veeteelt. De akkerbouw werd gewoonlijk toegepast in de lager gelegen, vaak vruchtbare valleien die vooral bestonden uit leem- en lössgronden.⁸²

Voor de komst van de Romeinen bewoonden vooral Eburonen en Atuatici het gebied. Aan het bestaan van deze stammen kwam een einde toen ze na een opstand, onder leiding van Ambiorix en Catuvocis, na strafexpedities onder Caesar, nagenoeg volledig werden uitgeroeid. Om de ontstane leegte op te vullen (en de exploitatie van de vruchtbare gronden voort te zetten) werden de Tungri (waarschijnlijk afkomstig uit het huidige Duitsland) rond het begin van de jaartelling verplaatst naar het gebied ten westen van de Maas. Eburonen en Atuatici die de strafexpedities overleefden, werden vermoedelijk geschaard onder deze nieuwe stam. De Tungri hadden een bondgenootschap met de Romeinen, vergelijkbaar met dat van de Cananefaten en Bataven.⁸³

De *civitas* van de Tungri viel in eerste instantie onder Gallia Belgica. De hoofdstad van deze deelprovincie was *oppidum* Durocortorum Remorum (Reims). De benaming van de hoofdplaats van de Tungri bevatte verwijzingen naar de lokale stam (Tungri, waarschijnlijk een verwijzing naar Torgotus, de eerste koning), lokale versterking (*oppidum*) en inheemse nederzetting (Atuatuca, Aduaca, Atuaca en Atouatoukon). Deze (al dan niet gecombineerde) benamingen zijn bekend uit werken van Julius Caesar, Ptolemaeus (100-170 n.Chr.) en Iulius Honorius (late Keizertijd). Tevens kwamen ze voor in het Itinerarium Antonini (reisgids uit de 3e eeuw n.Chr.), de Notitia Dignitatum (administratief overzichtswerk uit de 5e eeuw n.Chr.) en op de Tabula Peutingeriana (kaart uit de 13e eeuw n.Chr.). In alle gevallen betrof het waarschijnlijk één en dezelfde *vicus*. Deze *vicus* werd gebouwd op de restanten van een militaire nederzetting die rond 15 voor Christus was aangelegd. Tijdens de Bataafse Opstand werd de hoofdplaats van de Tungri in brand gestoken, net als die van de Bataven en Cananefaten. De hoofdplaats werd na het succesvol neerslaan van de opstand door de Romeinen op dezelfde plek herbouwd als zijn voorganger.⁸⁴

In de loop van de 2e eeuw na Christus kreeg de hoofdplaats de status van *municipium*. Waarschijnlijk gebeurde dit onder één van de Antonijnse keizers (138-192 n.Chr.). De naam van de stad luidde Municipium Tungrorum. De stedelijke naamsverwijzing is bekend van een inscriptie op een votiefaltaar die werd gevonden in de Rodekruislaan (Tongeren). Op het altaar staat dat het werd opgericht door ene Drousus, ter ere van Jupiter Optimus Maximus en de Genius van het Municipium Tungrorum. Het altaar dateert uit de tweede helft van de 2^e eeuw, of uit de eerste decennia van de 3^e eeuw na Christus. Onder Diocletianus (284-305 n.Chr.) werd het *municipium* geplaatst binnen de deelprovincie Germania Inferior.⁸⁵

⁸² Nouwen (1997) 44-45, 55-57; Vanvinckenroye (1975) 13-21.

⁸³ Nouwen (1997) 54; Nouwen (2006) 15-24; Vanvinckenroye (1975) 21-31.

⁸⁴ Nouwen (1997) 54-57, 70, 96-99, 156-160, 165-166, 296-297; Nouwen (2006) 24-28; Roymans (2004) 23-29; Vanvinckenroye (1975) 33-35, 40-61; Vanvinckenroye (1986) 2-4.

⁸⁵ Nouwen (1997) 44-45, 54-58, 70, 90, 96-99, 124-127, 156-160, 165-166, 296-297; Nouwen (2005) 53-55; Nouwen (2006) 24-28; Roymans (2004) 23-29; Vanvinckenroye (1975) 13-31, 33-35, 40-61; Vanvinckenroye (1986) 2-4; Wightman (1985) 75-77, 202-218.

De politiek-juridische status

Er is nog veel onduidelijkheid over de vraag wanneer de hoofdplaats van de Tungri precies de status kreeg van *municipium*. De enige bron die melding maakt van de stadsstatus was een votiefaltaar. Door dit votiefaltaar weten we dat de nederzetting waarschijnlijk laat in de 2^e eeuw, of vanaf het begin van de 3^e eeuw, bekend stond als *municipium*. De meeste wetenschappers gaan ervan uit dat de nederzetting de municipale status werd verleend in de tweede helft van de 2^e eeuw.

Het was namelijk in deze periode dat werd begonnen met de bouw van een stadsmuur. De aanleg van dit omvangrijk project mocht alleen gebeuren met toestemming van de keizer en moest over het algemeen door de inwoners van de stad zelf worden gefinancierd. Een stadsmuur werd dan ook vaak gezien als een statussymbool. Dit was met name het geval in de relatief rustige en voorspoedige 2^e eeuw na Christus toen er geen concrete dreigingen waren die de aanleg van een stadsmuur noodzakelijk maakten. Het was dan ook niet ongebruikelijk dat de aanleg van een dergelijk omvangrijk en gewichtig project gepaard ging met een verhoging van de status van een nederzetting.⁸⁶

Wanneer de nederzetting inderdaad gelijktijdig met de aanleg van de stadsmuur de stadsrechten kreeg, gebeurde dit waarschijnlijk onder één van de Antonijnse keizers. Op basis van opgravingsresultaten wordt de start van de aanleg van de stadsmuur rond 158 na Christus geplaatst. Dit zou betekenen dat het Antoninus Pius (138-161 n.Chr.) was die toestemming gaf voor de aanleg van de stadsmuur, en daarmee mogelijk ook voor het verlenen van de stadsrechten. Andere tekenen die wijzen op de verhoging van de status in deze periode was het ontstaan van het monumentale karakter van de stad.⁸⁷

Het is echter niet uit te sluiten dat één van de opvolgers van Antoninus Pius verantwoordelijk was voor het verlenen van de municipale status. De aanleg van een stadsmuur nam, ook met behulp van het leger, enkele jaren in beslag. Het is niet met zekerheid te zeggen of het gebruikelijk was de stadsrechten voor, tijdens, of na de aanleg van de stadsmuur te verlenen. Wanneer de status door een van de opvolgers van Antoninus Pius werd verleend, gebeurde dit waarschijnlijk onder de (mede)keizers Marcus Aurelius (161-180 n.Chr.), Lucius Verus (161-169 n.Chr.) en Commodus (177-192 n.Chr.).⁸⁸

Dat één van de keizers uit het laatste decennium van de 2e eeuw na Christus de municipale status verleende lijkt hoogst onwaarschijnlijk. De keizers uit het tumultueuze Vijfkeizerjaar (193 n.Chr.) waren slechts voor korte periodes aan de macht. De keizers die regeerden rond de overgang van de 2e naar de 3^e eeuw, Septimius Severus (193-211 n.Chr.), Caracalla (198-217 n.Chr.) en Geta (209-211 n.Chr.) waren vooral betrokken bij militaire (en de daarvoor benodigde economische) hervormingen.⁸⁹

Ongeacht wanneer de nederzetting de municipale status kreeg, heeft de nederzetting nooit de status van *colonia* bezeten, noch werd de nederzetting ooit gedegradeerd tot *forum* (of andere

⁸⁶ Nouwen (1997) 90, 124-127; Nouwen (2005) 53-55; Nouwen (2006) 24-28; Vanvinckenroye (1975) 13-31, 33-35, 40-61; Vanvinckenroye (1986) 2-4.

⁸⁷ Birley (2006) 40-51; Boatwright (2000) 12-16; Boatwright e.a. (2012) 369-374; Veldman e.a. (2014) 41, 376.

⁸⁸ Nouwen (2005) 55-57; Veldman e.a. (2014) 41, 376.

⁸⁹ Boatwright e.a. (2012) 428-457; Nouwen (2006) 24-43; Vanvinckenroye (1975) 60-61, 63-77.

niet-stedelijke burgerlijke nederzettingenvorm). Over de specifieke rechten en privileges van de stad is weinig met zekerheid te zeggen.

De geografische en demografische gegevens

De hoofdplaats van de Tungri lag op een smalle, hooggelegen waterscheidingskam. Dit plateau scheidde het stroomgebied van de (noordelijk gelegen) Scheldebekken van dat van de (zuidelijk gelegen) Maas. Het noordelijk deel bestond vooral uit een zanderig vlakte (Kempen), het zuidelijk deel lag in een vallei (Haspengouw). Rond de stad werd op zeer grote schaal akkerbouw (tarwe, spelt en gerst) toegepast. Tevens vond in meer beperkte mate veeteelt (in vooral schapen, runderen en varkens) plaats. De stad lag in de nabijheid van een natuurlijke bron waarvan de geneeskrachtige werking werd geprezen.⁹⁰

Het gebied rondom de stad was zeer dichtbevolkt. Zo lag er een relatief groot aantal boerderijen en woonstalhuizen, waarvan sommige in clusters. Een aantal van de boerderijen wist zich te ontwikkelen tot (relatief bescheiden) *villae*. Het was met name tijdens de Flavische periode (69-96 n.Chr.) dat een sterke groei van dergelijke *villae* plaatsvond. De enige andere nabijgelegen nederzetting (op ongeveer vijftien kilometer) was Trajectum ad Mosam (Maastricht). Binnen deze nederzetting zijn restanten gevonden van onder andere een heiligdom en een badhuis. Toch bleef de nederzetting relatief bescheiden van omvang, ook gedurende de 2^e eeuw na Christus.

De dichtstbijzijnde *vicus* lag bij Braives (op ongeveer dertig kilometer). De overige *vici* lagen tussen de veertig en negentig kilometer verwijderd van de stad. De grootste *vicus*, Coriovallum (Heerlen), op een kleine veertig kilometer afstand, groeide in de tweede helft van de 1^e eeuw en in de tweede helft van de 2^e eeuw uit tot een relatief grote en welvarende nederzetting (wat onder andere blijkt uit de gevonden restanten die wijzen op het bestaan van een zeer omvangrijk badcomplex). Wat betreft omvang en populatie was Heerlen eerder vergelijkbaar met Tongeren, dan met Voorburg of Nijmegen.⁹¹

De locatie van de stad was zeer gunstig. Het lag op een relatief korte afstand van de Maas en werd (in het zuidelijk deel van de stad) doorkruist door de kleinere, maar niet minder belangrijke Jeker. Tevens lag de stad langs een aantal belangrijke landwegen (de belangrijkste liepen vanuit Tongeren naar: Keulen, Braives, Amay en Maastricht). Er is één mijlpaal (*itinerarium*) gevonden die waarschijnlijk op een centraal punt (mogelijk op het *forum*) in de stad stond. Deze mijlpaal dateert uit ongeveer 200 na Christus. Helaas ontbreekt de zijde waarop de keizers stonden vermeld ter ere van wie de mijlpaal was opgericht. Wel is te lezen dat de mijlpaal enkele primaire en secundaire wegen naar verschillende steden en *vici* opsomde. Dit was ongebruikelijk. De mijlpaal lijkt dan ook het logistiek belang van de stad te benadrukken.⁹²

De militaire factoren

⁹⁰ Nouwen (1997) 44-45, 45-57, 89-90; Nouwen (2006) 72-78, 94-103; Vanvinckenroye (1975) 13-31, 43-61; Wightman (1985) 1-5, 10-14.

⁹¹ Nouwen (1997) 127-129, 153-156, 160-163; Vanvinckenroye (1975) 79-89; Vanvinckenroye (1994) 9-12; Veldman e.a. (2014) 41, 376.

⁹² Nouwen (1997) 44-47, 63-70, 89-90, 116-123, 127-129, 143-156, 160-163; Nouwen (2005) 52-53; Nouwen (2006) 24-43, 72-78, 94-103; Vanvinckenroye (1975) 13-31, 33-35, 43-61, 63-89; Vanvinckenroye (1994) 9-12; Veldman e.a. (2014) 41, 376; Wightman (1985) 1-5, 10-14, 75-77, 202-218.

De hoofdplaats van de Tungri lag relatief ver landinwaarts (hemelsbreed tussen de 120 en 150 kilometer van de rijksgrens). In het oosten, achter de Maas en aan de Rijn, lag het merendeel van de *castella*. Het dichtstbijzijnde *castellum* (Braives) lag op een afstand van ongeveer dertig kilometer (één dagmars) van de stad.

De stad zelf was in militair opzicht van belang vanwege de locatie. Vanuit de stad konden de belangrijkste militaire nederzettingen in zowel Germania Inferior als in Germania Superior worden bereikt. De stad werd waarschijnlijk dan ook veel gebruikt als verzamelplaats voor Romeinse militairen van waaruit zij zich naar die plekken langs de rijksgrens verspreidden, waar ze nodig waren. Tevens kon vanuit de stad de bevoorrading van de Romeinse militairen plaatsvinden. De inwoners van de stad hadden vermoedelijk dus vooral te maken met passerende militairen. Van een permanent gelegerde militaire eenheid (in de directe nabijheid van de stad) was waarschijnlijk geen sprake.⁹³

De militairen uit de regio waren zeer waarschijnlijk betrokken bij de ontwikkeling van de stad. De kans is klein dat alle gebouwen en bouwwerken alleen door de inwoners en omwonenden van de stad zijn aangelegd. Helaas zijn er weinig aanwijzingen die duiden op de betrokkenheid van specifieke legereenheden.

De monumentaliteit

In de Augusteïsche periode werd de aanzet tot de bouw van een burgerlijke nederzetting gegeven. Deze lag waarschijnlijk over restanten van de *castra* en *canabae* die enkele jaren voor Christus waren aangelegd. De ligging, oriëntatie en het stratennetwerk dat volgens het Romeinse dambordpatroon was aangelegd, vormde de basis voor de aanleg van zowel de pre-Flavische als de Flavische *vicus*. Er is enige discussie over de prehistorische bewoning van deze locatie; over het algemeen wordt er vanuit gegaan dat het inheemse Atuatuca ergens anders lag en niet vereenzelvigd kan worden met het Romeinse Atuatuca.⁹⁴

Aan het begin van de 2^e eeuw vond een sterke uitbreiding plaats van de nederzetting. Deze zette voort onder de eerste Adoptiefkeizers (96-180 n.Chr.), met name onder Trajanus (98-117 n.Chr.) en Hadrianus (117-138 n.Chr.) (zie afbeelding 6). De stadskern werd vergroot en er werden nieuwe uitvalswegen aangelegd. Daarnaast werden er ook nieuwe woonhuizen, publieke faciliteiten en monumenten toegevoegd. Er waren grofweg twee soorten huizen. Het eerste type bestond uit smalgevelige, langwerpige huizen van hout en leem, vaak met aan de straatkant gelegen winkels (*tabernae*). Het tweede type had betrekking op relatief grote en luxueuze huizen, vaak toebehorend aan de elite. Veel van deze huizen beschikten over verwarmde kamers, badgelegenheden, binnentuinen, zuilengalerijen, marmer en muurschilderingen. Aan de rand van de stad, en aan het water, vonden verschillende soorten ambachtelijke activiteiten plaats. Hieronder (zoals is gebleken uit gevonden ovens) viel de productie van aardewerken voorwerpen (waaronder veel dakpannen en bakstenen). Tevens zijn er aanwijzingen gevonden voor de relatief kleinschalige ver- en bewerking van bot en brons.

Er zijn ook restanten aangetroffen van verschillende, relatief grote, meer monumentale bouwwerken. Hoewel niet van elk van deze gebouwen met zekerheid achterhaald kan worden welke

⁹³ Nouwen (1997) 63-70, 127-129, 143-156, 160-163; Nouwen (2006) 24-43; Vanvinckenroye (1975) 60-67; Veldman e.a. (2014) 376.

⁹⁴ Nouwen (1997) 44-45, 55-57, 70, 96-99; Vanvinckenroye (1975) 13-31, 33-35, 40-61.

specifieke functie ze hadden, waren ze zeer waarschijnlijk toegankelijk voor een groot publiek en niet alleen voor particulieren. Er zijn restanten van gebouwen gevonden op de volgende locaties: op de zuidelijke helling van de stadsheuvel, op de noordflank van de Jekeroever (mogelijk behorend tot een theater), in het centrum, in de St. Truidenstraat (zeer waarschijnlijk een badcomplex), in het noordelijk deel van de stad (zeer waarschijnlijk een heiligdom) en ten zuiden van de Jeker.

Tevens zijn restanten gevonden van twee centraal gelegen, openbare pleinen. Eén van deze pleinen herbergde waarschijnlijk de mijlpaal, de andere verschillende relatief grote bronzen beelden. Ook zijn restanten gevonden van een aquaduct. Het houten en loden, bovengronds gelegen aquaduct was waarschijnlijk ongeveer zestien kilometer lang en liep vermoedelijk van de geneeskrachtige bron in het zuiden, naar de stad. In de stad eindigde het aquaduct in het badcomplex. Als laatste zijn er ook grote magazijn- of schuurachtige gebouwen (*horrea*) gevonden. Deze gebouwen lagen net buiten de stad en werden gebruikt om graan in op te slaan. Hier moet aan worden toegevoegd dat deze gebouwen niet het eigendom van de stad waren, maar van de staat.

In de tweede helft van de 2^e eeuw werd gewerkt aan het monumentale aanzien van een aantal van de publieke gebouwen en openbare bouwwerken. Tevens werd een aantal van de gebouwen en bouwwerken uitgebreid. In deze periode werd ook een stadsmuur aangelegd met een totale lengte van ruim 4.5 kilometer. De muur bezat zes poorten waarvan er één een dubbele doorgang had. Om de muur lagen verschillende grachten. De omvang van de stad bedroeg op zijn hoogtepunt ongeveer 120 hectare maar had waarschijnlijk niet meer dan vijfduizend inwoners. In de 4e eeuw werd een verzwaaarde weermuur achter de originele stadsmuur geplaatst waardoor de omvang van de stad afnam.⁹⁵

⁹⁵ Bowman en Wilson (2011) 188-189; Nouwen (1997) 63-70, 94, 99, 105-116, 126-127, 143-152; Nouwen (2006) 24-43; Vanvinckenroye (1975) 21-31, 43-61, 105-114; Vanvinckenroye (1994) 9-12; Veldman e.a. (2014) 41; Wesemael (2011) 7-12, 15, 17.

3.2.3.3 Verval en ondergang van de stad

Ook Municipium Tungrorum leed onder de crisis van de 3^e eeuw. Het was waarschijnlijk vooral dankzij de gunstige positie van de stad aan verschillende uitvalswegen (waaronder aan de primaire landsweg van Keulen naar Boulogne-sur-Mer), de vruchtbare gronden uit de omgeving en de relatief veilige afstand tot de rijksgrens, dat de stad de crisis van de 3^e eeuw wist te overleven. De toegebrachte schade werd grotendeels hersteld. Aan het einde van de 3^e eeuw na Christus werd de stad een bisdom van de christelijke kerk.

Deze herstelperiode was echter van relatief korte duur. In de laatste decennia van de 4^e eeuw werd de stad vooral gezien als een versterkte rust-, verzamel- en bevoorradingsplaats. De omvang en populatie waren beperkt.

Een nieuwe machtsstrijd onder de keizers bracht de rijksgrens en de daar gelegen steden in gevaar. Ook kreeg de stad te maken met invallende Germaanse stammen die, ondanks de versterking van de rijksgrens, steeds meer gebied wisten te veroveren. Tussen 406 en 413 werd de stad grotendeels leeggeplunderd en trok een groot deel van de nog resterende bevolking weg.

In de eerste decennia van de 6^e eeuw werden verschillende Merovingische vorstendommen door Clovis I (466-511 n.Chr.) verenigd en werd de stad, net als die in de omliggende regio's, definitief in gebruik genomen door Franken.⁹⁶

⁹⁶ Nouwen (1997) 63-70, 143-152; Nouwen (2006) 24-43; Vanvinckenroye (1975) 60-61, 63-77.

3.3 Inleiding (Germania Superior)

Vanaf 15 voor Christus ontstonden aan de Beneden-Rijn de eerste militaire nederzettingen. Hiermee begon de inlijving van het gebied dat tot de deelprovincie Germania Superior zou gaan behoren. Gedurende de eerste helft van de 1^e eeuw na Christus werden verschillende campagnes vanuit Rome gevoerd tegen lokale opstanden en invallende volkeren. Tijdens de heerschappij van Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) werd het noordelijk gelegen deel veiliggesteld. Tijdens de regeerperiode van Claudius (41 n.Chr.-54 n.Chr.) werden deze grenzen uitgewerkt en beveiligd.

Het was echter pas in de tweede helft van de 1^e eeuw na Christus dat de Romeinse macht in het gebied rond de Beneden-Rijn werd geconsolideerd. Dit gebeurde grotendeels onder Vespasianus (69-79 n.Chr.) en Domitianus (81-96 n.Chr.). Onder Trajanus (98-117 n.Chr.) werd het uiterste zuiden toegevoegd aan het Romeins imperium. Deze grenzen werden verstevigd onder Hadrianus (117-138 n.Chr.). Onder Antoninus Pius (138-161 n.Chr.) vonden de laatste aanpassingen in de deelprovincie plaats en kreeg ook het oostelijk deel zijn definitieve vorm.⁹⁷

Om de controle over de pas veroverde gebieden te kunnen waarborgen werden verschillende militaire nederzettingen gebouwd. Op dit moment weten we dat er in Germania Superior vijf legioensplaatsen lagen (Mainz, Mirebeau-sur-Bèze, Regensburg, Straatsburg en Vindonissa), diverse *castella* (waaronder Frittlingen, Häsenbühlhof, Rammersweier, Sulz, Waldmössingen en Zunsweier) en verschillende wachttorens. Deze nederzettingen lagen grotendeels verspreid langs de westelijk gelegen Rijn, de oostelijk gelegen Donau en de rijksgrens in het noorden (ter hoogte van de Kinzig, de Main, de Kocher en de Jagst).⁹⁸

De hoofdstad van Germania Superior was Mogontiacum (Mainz). Zeer waarschijnlijk was deze legioensvesting ook hoofdplaats van een *civitas*, van welke is echter onduidelijk. Deze onduidelijkheid heeft vooral te maken met de onzekerheden omtrent de specifiek politiek-juridische status van de legioensvesting. De deelprovincie telde twee *coloniae*, Augusta Raurica (Augst) en Pia Flavia Constans Emerita (Avenches). Beide *coloniae* waren de hoofdplaats van een *civitas*, respectievelijk die van de Rauraken en de Helvetii.

Van niet alle overige *civitates* staat op dit moment vast welke bevolkingsgroepen er deel van uitmaakten, of wat de hoofdplaats was. De *civitates* waarvan we deze informatie wel hebben, zijn Aquensis (Aquae, Baden Baden), Sumelocennensis (Sumelocenna, Rottenburg), Ulpia Mattiacorum (Aquae Mattiacorum, Wiesbaden), Ulpia Sueborum Nicrensium (Lopodunum, Ladenburg) en Taunensium (Nida, Frankfurt Hedderheim). Minder complete informatie bestaat over de *civitates* Alisinensium (hoofdplaats bij Bad Wimpfen), Auderiensium (hoofdplaats beginnend met de letters Med, Dieburg) en Aurelia (hoofdplaats bij Stuttgart). Als laatste zijn we op de hoogte van het bestaan van twee hoofdplaatsen waarvan we echter niet weten tot welke *civitates* ze behoorden, het betreft Arae Flaviae (Rottweil) en Iuliomagus (Schleitheim).⁹⁹

Voor zover bekend ontving maar één van deze hoofdplaatsen de status van *municipium*, dit was Arae Flaviae (zie afbeelding 7). Deze hoofdplaats staat in de volgende paragrafen centraal.

⁹⁷ Bowman, Champlin en Lintott (1997) 517-534; Elton (1996) 45-58.

⁹⁸ Mann (1996) 68-70, 137-140; Willems e.a. (2005) 39-73, 55-73, 112-129, 145-150, 171-185.

⁹⁹ Carroll (2001) 29-32, 34-39, 41-43; Roymans (2004) 25; Sommer (1992) 119-133, 137-141.

3.3.1 Municipium Arae (Flaviae)

3.3.1.1 Van hoofdplaats tot stad

In de tweede helft van de 1^e eeuw na Christus vonden de eerste Romeinse veldtochten plaats direct ten noorden van de Alpen, ter hoogte van de Rijn en de Donau. Vermoedelijk gebeurde dit onder Gnaeus Pinarius Cornelius Clemens rond het jaar 73 of 74. De veldtochten waren succesvol en het gebied werd geannexeerd. Verschillende militaire nederzettingen werden aangelegd om de grenzen en de binnenlanden te beschermen. De aanleg van de militaire nederzettingen gebeurde onder andere op enkele kilometers ten noorden van de oorsprong van de Neckar, bij het huidige Rottweil.¹⁰⁰

Het gebied rond de Neckar lag relatief centraal in het oostelijk deel van Germania Superior, ingeklemd tussen het Zwarte Woud en de Schwäbische Jura (beide middelgebergtes in het zuiden van het huidige Duitsland). Dit gebied werd al ver voor de komst van de Romeinen bewoond. Over de precieze aard van de prehistorische bevolking zijn echter nog veel onduidelijkheden. Op basis van bodemvondsten kan gesteld worden dat de oorspronkelijke bewoners waarschijnlijk deel uit maakten van de Bandkeramische cultuur (5500-4400 v.Chr.). De latere bewoners waren vermoedelijk verwant aan de Kelten. Deze stam bevolkte vooral rond de 4^e eeuw v.Chr. een groot deel van Europa. Vondsten die op de aanwezigheid van deze laatste stam duiden zijn relatief grote hoeveelheden Keltisch aardewerk en Keltische bouwstructuren (*viereckschanzen*).¹⁰¹

Op de oostoever van de rivier werd een *castellum* opgericht, op de westoever een legioensplaats en *castellum*. De militairen die hier gestationeerd lagen, werden ingezet in de oorlog tegen de Chatten. Nadat de invallen van de Chatten waren afgeslagen raakten het *castellum* en de legioensplaats nagenoeg verlaten. Grenzend aan het op de oostoever gelegen *castellum* ontstond een vicus. Deze pre-stedelijke nederzetting stond bekend als Arae Flaviae (het Altaar van de Flavii). De term Flavii verwees naar de familienaam van de Flavische dynastie, Flavia. De naam is bekend van de werken van Ptolemaeus (87-150 n.Chr.). De op Arae Flaviae gelijkende benaming Aris Flavio stond genoteerd op de Tabula Peutingeriana (13^e eeuw n.Chr.). Zeer waarschijnlijk was de burgerlijke nederzetting de hoofdplaats van een *civitas*. Het is echter onbekend welke stam(men) deel uitmaakte(n) van deze *civitas*. Vermoedelijk was er geen sprake van een gesloten stamgebied, zoals die wel voorkwamen in de overige delen van Germania Inferior (net als in Germania Inferior en Britannia).¹⁰²

De nederzetting vormde een belangrijke spil in de communicatielijn tussen het noorden en het zuiden vanwege zijn positie aan een militaire route van het huidige Straatsburg naar de Donau. Deze was opzet door Vespasianus. Door de verlegging van de grens naar het oosten raakte Arae Flaviae deze positie kwijt.¹⁰³

Waarschijnlijk kreeg de hoofdplaats na deze gebeurtenis, in de periode tussen 69 en 117, de municipale status. De nieuwe naam was Municipium Arae (Flaviae). De stedelijke naamsverwijzing is aangetroffen op een houten schrijftablet die in 1950 werd gevonden in de Flavierstraße (Rottweil). Op het tablet staat: 'actum municipio Aris pridie n(onas) Augustas'. De tekst dateert uit 4 augustus

¹⁰⁰ Planck (1975) 201-209.

¹⁰¹ Carroll (2001) 34-39, 45-56; Gechter (1992) 153, 156-161; Planck (1975) 9-13, 24-26; Sommer (1999) 59-63.

¹⁰² Planck (1975) 221; Sommer (1999) 60; Stillwell (1976) 82.

¹⁰³ Planck (1975) 220-224.

186 na Christus en werd waarschijnlijk opgesteld door een Romeinse ambtenaar uit de provincie. Gezien de locatie waar het tablet werd gevonden, de periode waaruit het tablet dateert en de notitie van een stad genaamd Aris, wordt er vanuit gegaan dat er werd verwezen naar de hoofdplaats die eerder bekend stond als Arae Flaviae en/of Aris Flavio.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Sommer (1999) 60; Stillwell (1976) 82; <<http://www.landesstelle.de/fragment-einer-mehrteiligen-hoelzernen-schreibtafel/>>.

De politiek-juridische status

Vooralsnog is niet met zekerheid te stellen wanneer de hoofdplaats de municipale status kreeg. De enige bron die melding maakt van de stadsstatus is een houten schrijftablet uit 186 na Christus. Deze bron maakt het aannemelijk dat de hoofdplaats in ieder geval in 186 de status van *municipium* had. De vraag is nu hoe lang dit al het geval was. Er zijn drie keizers wier betrokkenheid bij het verlenen van de nieuwe status als zeer waarschijnlijk wordt gezien: Vespasianus, Domitianus en Trajanus.

De naam Arae Flaviae lijkt te verwijzen naar de betrokkenheid van één van de Flavische keizers bij de ontwikkeling van de burgerlijke nederzetting. Onder Vespasianus vond de annexatie plaats van de regio waarbinnen de hoofdplaats was gelegen. Waarschijnlijk was het voor Vespasianus van groot belang om een bestuurscentrum te hebben van waaruit het meest zuidelijk deel van de regio beheerd en bestuurd. Hiervoor was echter niet noodzakelijkerwijs een stad nodig. Een nederzetting met de status van bijvoorbeeld *forum* kon ook in deze behoefte voorzien. Ook moet rekening worden gehouden met het gegeven dat tijdens de regeerperiode van Vespasianus het gebied erg onrustig was. De in Germania Superior gelegerde militairen waren voortdurend in beweging om lokale opstanden en invallen aan de rijksgrens te onderdrukken. Het is onwaarschijnlijk dat Vespasianus de tijd had om zich met burgerlijke zaken bezig te houden. Vespasianus stond dan ook vooral bekend om zijn militaire daden en niet zozeer om zijn burgerlijke leiderschap.

Dat Titus (79-81 n.Chr.), opvolger en zoon van Vespasianus, de municipale status verleende lijkt onwaarschijnlijk. De aandacht van de keizer lag gedurende zijn relatief korte regeerperiode vermoedelijk elders. Zijn regeringsperiode werd namelijk gekenmerkt door opstanden in het oosten en verschillende rampen (79 en 80 n.Chr.) op het Italiaans Schiereiland zelf.

De rust in het zuidelijk deel van Germania Superior werd grotendeels gecreëerd onder Domitianus. Er kwam nagenoeg een einde aan de opstanden en invallen en de grenzen van de nieuwe provincie werden vastgesteld. Omdat deze grenzen nu betrekkelijk veilig waren, kon de keizer zijn aandacht vestigen op de stedelijke ontwikkeling. Het is mogelijk dat Domitianus de stadsstatus aan de *vicus* verleende om de ontwikkeling van een burgerlijke infrastructuur te stimuleren. Het was immers tijdens zijn regeerperiode dat binnen de nederzetting sprake van een toegenomen bedrijvigheid (wat onder andere is gebleken uit de relatief grote hoeveelheden gevonden Zuid-Gallische terra sigillata). Het specifieke doel van Domitianus, naast het opzetten van een burgerlijke infrastructuur, was mogelijk het creëren van een cultusplaats ter ere van de Flavische dynastie (69-96 n.Chr.).

Een andere reden om ervan uit te gaan dat de municipale status in de periode tussen 69 en 96 door één van de Flavische keizers werd verleend, is het gegeven dat in deze periode de municipale status (*ius Latii*) werd verleend aan 350 steden op het Iberisch Schiereiland. Hoewel dit niet gold voor de nederzettingen in andere provincies, laat dit wel de stedelijke betrokkenheid van de Flavische keizers zien. Deze betrokkenheid hoefde echter niet direct een verlening van de municipale status te betekenen. De keizers konden ook om andere reden worden geëerd.¹⁰⁵

Opvallend is dat op het schrijftablet niet langer de toevoeging Flaviae is te zien. Hierdoor is het ook mogelijk dat één van de opvolgers van de Flavische Dynastie betrokken was bij het verlenen

¹⁰⁵ Boatwright e.a. (2012) 351-359; Carroll (2001) 34-39, 45-56; Planck (1975) 28-29, 220-224; Sommer (1999) 60; Stillwell (1976) 82.

van de municipale status. Zo is het niet uit te sluiten dat Trajanus bij de statusverhoging van de nederzetting de inwoners verzocht bij het kiezen van een nieuwe naam de Flavische dynastie te eren. De loyaliteit van Trajanus ten opzichte van de Flavische keizer Domitianus bleek onder andere tijdens de burgeroorlog tegen Antonius Saturninus. Maar of deze loyaliteit voldoende reden was om niet zijn eigen naam te verbinden aan de enige burgerlijke stad in de provincie, valt te betwijfelen. Tevens was het gebruikelijk, zoals blijkt uit Romeins Nijmegen, dat steden die hun status te danken hadden aan Trajanus, een verwijzing naar zijn dynastie in de stadsnaam hadden.

Een andere verklaring voor de mogelijke betrokkenheid van Trajanus bij de verhoging van de status was dat de ontwikkeling van de burgerlijke nederzetting onder zijn regeerperiode in volle gang kwam. Onder de Flavische keizers was de hoofdplaats nog zeer beperkt in omvang en bezat het weinig faciliteiten die verwezen naar een stedelijk karakter. Dit veranderde onder Trajanus. De aanleg van een groot deel van de publieke gebouwen (zoals bad- en tempelcomplexen) en openbare monumenten (zoals toegangspoorten) vonden grotendeels gedurende zijn regeerperiode plaats. Omdat het aanzicht van de nederzetting ten opzichte van zijn vooral rurale omgeving zo drastisch veranderde, bracht dit mogelijk ook een verandering van status met zich mee.¹⁰⁶

Het was Hadrianus die (op Augustus na) één van de grootste impulsen op het gebied van stedelijke ontwikkeling gaf. Toch was er van de aanleg van nieuwe gebouwen en monumenten in het *municipium* in Germania Superior nauwelijks meer sprake. Tevens nam de muntomloop in de eerste helft van de 2e eeuw na Christus drastisch af. Dat Hadrianus de stadsstatus verleende lijkt dan ook zeer onwaarschijnlijk. De stad kreeg nooit de status van *colonia*, maar is ook nooit gedegradeerd tot een niet-stedelijke (burgerlijke of militaire) nederzettingvorm. Over de specifieke rechten en privileges die de hoofdplaats bezat is weinig bekend.¹⁰⁷

De geografische en demografische gegevens

De hoogvlakte waarop de hoofdplaats werd gebouwd lag tussen twee rivieren. Aan de westzijde betrof het de Neckar, aan de oostzijde de Prim. Deze rivieren zorgden ervoor dat de stad aan beide zijden werd geflankeerd door smalle valleien met hoge stijlwallen (*Engtalstrecke*). De nederzetting was alleen via het zuiden bereikbaar.

Het gebied om de hoofdplaats was waarschijnlijk relatief dichtbevolkt, al kan over de identiteit van de inheemse en lokale bevolking weinig met zekerheid worden gesteld. Waarschijnlijk is wel dat deze bevolking in boerderijen van verschillende grootte woonden. Sommige van deze boerderijen maakten deel uit van dezelfde gemeenschap. Ze boerderijen lagen verspreid over de vruchtbare en beboste gronden. Er werd vooral voor eigen gebruik, en voor lokale verkoop geproduceerd. De hoofdplaatsen van de andere *civitates* in het zuiden van Germania Superior lagen op regelmatige afstand van elkaar, veelal betrof het dertig à zestig kilometer (één à twee dagmarsen). Twee hoofdplaatsen lagen in dezelfde regio als Municipium Arae (Flaviae): Sumelocenna in het noorden (op ongeveer 50 kilometer.) en Iuliomagus in het zuiden (op ongeveer 55 kilometer).¹⁰⁸

Door de stad, in noord-zuidelijke richting, liep één van de hoofdwegen van Germania Superior. Deze weg verbond het *castellum* Grinario (Köngen) met de legioensplaats Vindonissa

¹⁰⁶ Boatwright e.a. (2012) 362-368.

¹⁰⁷ Planck (1975) 9-13, 24-26, 220-224; Sommer (1999) 59-63.

¹⁰⁸ Carroll (2001) 34-39, 45-56.

(Windisch). Vermoedelijk lag er ook een secundaire weg van het oosten naar het westen. Deze verbond de verschillende rivieren in het midden-Neckarland (de Donau, de Neckar en de Kinzig).¹⁰⁹

De militaire factoren

De hoofdplaats lag door de ingeklemde positie tussen twee rivieren relatief goed beschermd. Tevens lag de stad diep in de binnenlanden van de provincie, relatief ver verwijderd van de rijksgrenzen (naar het westen betrof het ongeveer dertig kilometer, naar het oosten 95 kilometer). In het zuiden werd de stad beschermd door de Alpen. Deze factoren maakten de stad echter ook minder gemakkelijk bereikbaar. De stad vormde waarschijnlijk geen militair logistiek knooppunt of een militaire verzamelplaats.¹¹⁰

Er zijn nog veel onduidelijkheden over de precieze functie, omvang en de datering van de legioensplaats. Waarschijnlijk was de militaire nederzetting relatief groot; minstens 7,8 hectare. Vermoedelijk werd de legioensplaats gedurende het begin de Flavische regeerperiode al verlaten.

Naast de legioensplaats waren er ook twee *castella*, de ene lag in westelijke richting (Nikolausfeld), de andere in oostelijke richting (Hochmauren). Het westelijk gelegen *castellum* was ongeveer 5,8 hectare groot en werd gedurende de Flavische periode binnen de inmiddels verlaten legioensplaats aangelegd. In eerste instantie werd het *castellum* opgetrokken uit hout en leem. In de tweede bouwphase van de nederzetting vond een versteningsproces plaats. Waarschijnlijk was dit in de laatste decennia van de 1^e eeuw na Christus. Gevonden gebruiksvoorwerpen (zoals aardewerk) tonen aan dat het *castellum* waarschijnlijk ook in de eerste twee decennia van de 2^e eeuw na Christus werd bewoond, zij het in beperkte mate. Rond het *castellum* zijn geen vondsten gedaan die duiden op de aanwezigheid van een *vicus*. Binnen de muren van het *castellum* zijn fundamenten van een badcomplex aangetroffen, dit badcomplex had echter een afwijkende oriëntatie in vergelijking met die van de andere gebouwen in het *castellum*. Het badcomplex werd waarschijnlijk pas in de eerste helft van de 2^e eeuw aangelegd, nadat het merendeel van de militairen was weggetrokken.

Het oostelijk gelegen *castellum* was ongeveer 3,9 hectare groot. Vermoedelijk werd het onder Vespasianus aangelegd en werd het in de periode tussen 73 en 80 na Christus weer verlaten. Ook dit *castellum* werd in eerste instantie uit hout en leem opgetrokken.

In beide *castella* lag waarschijnlijk een cavalerie van één van de hulptroepen (*ala*) uit de provincie. Hoewel het westelijk gelegen *castellum* waarschijnlijk tot het begin van de 2e eeuw na Christus bewoond bleef, trok het merendeel van de legereenheden uit en rond de stad tegen 83 na Christus weg omdat ze nodig waren in de oorlog tegen de Chatten.¹¹¹

Op basis van gevonden dakpan- en baksteenstempels is de aanwezigheid, en daarmee mogelijke betrokkenheid bij de bouw van de stad, van vijf legereenheden achterhaald. Het betrof de legereenheden *Legio XI Claudia Pia Fidelis*, *Cohors II Aquitanorum Equitata Civium Romanorum*, *Cohors I Flavia*, *Cohors I Biturigum* en *Cohors III Dalmatarum Pia Fidelis*. Alle eenheden gebruikten hetzelfde stempeltype (*litterae cavae*) waarmee hun stationering geplaatst kan worden binnen de 1^e en 2^e eeuw na Christus.¹¹²

¹⁰⁹ Planck (1975) 116-122, 201-209, 220-224; Roymans (2004) 25; Sommer (1992) 119-133, 137-141; Sommer (1999) 59-63.

¹¹⁰ Carroll (2001) 34-39, 45-56; Gechter (1992) 153, 156-161; Planck (1975) 9-13, 24-26; Sommer (1999) 59-63.

¹¹¹ Mann (1996) 68-70, 137-140; Planck (1975) 24-43, 45, 61-62, 70-73, 76-98; Sommer (1988) 483-500, 703-707; Sommer (1992) 119-133, 137-141.

¹¹² Planck (1975) 192-200.

De monumentaliteit

In Hochmauren ontstond nabij het oostelijk gelegen *castellum* een *vicus* (zie afbeelding 8). Deze *vicus* maakte onder de Flavische keizers een sterke ontwikkeling door en kwam tot bloei onder Trajanus. Hoewel over de omvang van de nederzetting en latere stad nog veel onduidelijkheden zijn (onder andere door het gebrek aan een stadsmuur) lag het grootste deel van de stad (waaronder het centrum) rechts van de Neckar. Mogelijk heeft een uitbreiding van de stad links van de Neckar, ter hoogte van het *castellum* plaatsgevonden. De oriëntatie van de stad was gebaseerd op die van het oostelijk gelegen *castellum*.¹¹³

Binnen de rechthoekige woonblokken was sprake van een relatief groot aanbod van sacrale complexen en openbare gebouwen. De stad had drie Gallo-Romeinse omgangstempels, alle drie bevatten een *cella* met omgang en werden omsloten door muur. Eén van de tempels lag in het noordelijk deel van de stad, de andere twee in het zuiden. De zuidelijk gelegen tempels lagen op enkele meters van elkaar, mogelijk ging het hier om een dubbeltempel ging. Twee tempels waren, gezien dateringen van de stenen funderingen en het gevonden aardewerk, ontstaan in de loop van de 1^e eeuw, de derde aan het einde van de 1^e eeuw. Alle drie de tempels lagen aan de rand van de stad.

Er zijn ook restanten gevonden van drie badcomplexen. Het eerste complex stamde uit de vroeg-Romeinse periode van de stad. Het tweede, kleinere complex, gelegen ten oosten van het eerste complex, werd in de eerste helft van de 2^e eeuw aangelegd. Het derde complex lag in het zuidwestelijk deel van het westelijk gelegen *castellum*. Van dit badcomplex zijn de fundamenteën gevonden van verschillende kamers, waaronder: een *caldarium*, een *tepidarium*, een *sudatorium*, een *frigidarium*, een *piscina*, twee *apodyteria*, een verwarmings- of stookachtige ruimte, een afwateringssysteem en een opzichtersgebouw. Dit complex werd waarschijnlijk onder Trajanus aangelegd, na het wegtrekken van het leger en het nagenoeg verlaten raken van het *castellum*. Dit badcomplex duidt mogelijk op een westelijke stadsuitbreiding. Een andere interpretatie is dat er sprake was van een derde bewoningsperiode van het daar gelegen *castellum*. Wanneer er binnen het stenen *castellum* een kleiner *castellum* (of andere nederzettingvorm) werd gebouwd, zou de afwijkende oriëntatie van het badcomplex niet langer storend zijn.

Naast deze openbare gebouwen zijn er ook restanten gevonden van (zowel eenvoudige als luxueuze) private huizen. Tevens zijn resten gevonden van acht gebouwen waarvan de aard en functie vooralsnog onduidelijk zijn. Als laatste zijn er restanten gevonden van gebouwen die waren gericht op ambachtelijke activiteiten. De meest voorkomende ambachten uit de stad waren gericht op de productie van aardewerk en op het gieten van brons. In het gebied werd klei gewonnen voor de productie van onder andere het veel voorkomende ruwwandige, grijsbruine en gestreepte kookwaar, net als kalk (welke na verbranding voor de bouw werd gebruikt) en ijzer (waaronder voor het maken van gebruiksvoorwerpen).

Tevens zijn resten gevonden die duiden op de aanwezigheid van een theater. Hoewel de aanwezigheid van een *forum* (zeer waarschijnlijk in de Fernstraße) en een *basilica* of *curia* wel worden vermoed, zijn er geen definitieve bewijzen voor gevonden. Hetzelfde geldt voor een heiligdom met een altaar waar de mogelijke verering van één van de Flavische keizers plaatsvond. Gezien de naam van de hoofdplaats zou men deze wel verwachten.

¹¹³ Carroll (2001) 34-39, 45-56; Planck (1975) 99-122, 220-224.

De omvang van de stad besloeg ongeveer 25 hectare. Het maximale aantal inwoners bedroeg rond de 15.000 personen. Op basis van gevonden aardewerk en munten kan worden gesteld dat de stad vooral aan het einde van de 1^e eeuw, en de eerste helft van de 2^e eeuw na Christus werd bewoond.¹¹⁴

¹¹⁴ Carroll (2001) 34-39, 45-56; Planck (1975) 99-122, 220-224; Sommer (1992) 119-133, 137-141; Sommer (1999) 153-161.

3.3.1.3 Verval en ondergang van de stad

Municipium Arae (Flaviae) behield de status toen de stad wat betreft omvang en populatie in de tweede helft van de 2^e eeuw na Christus sterk afnam en slechts in zeer beperkte omvang voort bestond. In de tweede helft van de 2^e eeuw nam de stad geen noemenswaardige positie binnen de provincie meer in. Door de opvolgers van keizer Hadrianus werd niets ondernomen om dit proces tegen te houden of om te keren. Dit had tot gevolg dat het merendeel van de burgerlijke bevolking rond de overgang van de 2^e naar de 3^e eeuw de stad had verlaten. Een eeuw later, rond 260, waren nagenoeg alle legereenheden uit de stad en de omliggende regio vertrokken. Hierop volgde een groot deel van de nog resterende burgerlijke bevolking.

Het is mogelijk dat (een deel van) de stad in gebruik bleef door de Alemannen die het gebied na de Romeinen in handen kregen, er zijn verschillende grafvelden van Alemannen nabij de stad gevonden die deze bewering ondersteunen. Pas in de Middeleeuwen, rond 600-700, na de aanleg van stadsmuur, kwam de stad weer tot leven. Waarschijnlijk werd dit mede mogelijk gemaakt door het Frankische Hof dat enkele kilometers ten zuiden van de voormalige Romeinse stad was ontstaan.¹¹⁵

¹¹⁵ Planck (1975) 9-13, 24-26, 220-224.

In Britannia lag één *municipium*, Municipium Verulamium. Dit is het huidige St. Albans, gelegen in Engeland. In de deelprovincie Germania Inferior lagen drie *municipia*. In het noordelijk deel lagen Municipium Aelium Cananefat(i)um en Municipium Batavorum. Dit zijn respectievelijk het huidige Voorburg en Nijmegen, beide gelegen in Nederland. In het zuiden lag Municipium Tungrorum, het huidige Tongeren, gelegen in België. In de deelprovincie Germania Superior lag Municipium Arae (Flaviae). Dit is het huidige Rottweil, gelegen in Duitsland. In dit hoofdstuk worden de overeenkomsten en/of verschillen besproken tussen deze vijf *municipia*. Hierbij wordt gelet op de ontwikkeling van de voormalige hoofdplaats tot Romeinse stad, de kenmerken van de Romeinse stad en de omliggende regio en wat er gebeurde met de Romeinse stad rond de overgang van de Keizertijd naar de Middeleeuwen. Ook wordt aandacht besteed aan de mogelijke verklaringen die ten grondslag liggen aan deze overeenkomsten en/of verschillen.

Het ontstaan en de ontwikkeling van de hoofdplaatsen

De uitbreiding van de Romeinse invloedssfeer in het noordwesten van het huidige Europa ving aan onder Caesar en Augustus. De verovering en annexatie van de gebieden die omgevormd zouden worden tot de provincies Germania en Britannia verliep niet gelijk.

Rond het begin van onze jaartelling kwam de militaire infrastructuur op gang in het westelijk deel van Germania. Na diverse campagnes werd de grens van de provincie vastgelegd bij de Rijn. Het gebied ten zuiden van deze rivier viel vanaf 47 na Christus definitief binnen de Romeinse invloedssfeer. Hoewel in deze periode ook in het oostelijk deel van de provincie de eerste militaire nederzettingen tot stand kwamen, liet de definitieve bezetting op zich wachten. Het gebied tussen de Rijn en de Donau werd tot ver in de 1^e eeuw met regelmaat geteisterd door opstandige Germaanse stammen. Tussen de *castra* bij Mainz (Mogontiacum) en Regensburg (Regina) lag dan ook een van de zwakste stukken van de Limes Germanicus waarlangs relatief veel militaire nederzettingen te vinden waren, vooral vergeleken met het westelijk deel tussen Voorburg en Mainz. In Britannia duurde het tot halverwege de 1^e eeuw na Christus voordat er, gerealiseerd door Claudius, op het eiland sprake was van een permanente militaire bezetting. Onder Caesar werd geen volledige onderwerping nagestreefd van de lokale bevolking en onder Augustus moesten verschillende invasies worden afgelast wegens diverse ongunstige omstandigheden.

Om het beheer van de provincies mogelijk te maken werden ze opgedeeld in *civitates*. Een groot deel van deze *civitates* was gebaseerd op de stamgebieden. Bij de meeste *civitates* werd een hoofdplaats aangewezen die dienstdeed als regionaal bestuurscentrum. Romeins St. Albans, Voorburg, Nijmegen, Tongeren en Rottweil waren allen een hoofdplaats van een *civitates*.

Vier van deze hoofdplaatsen werden gesticht in de laatste decennia van de 1^e eeuw voor Christus en in de eerste decennia van de 1^e eeuw na Christus. Tijdens de opstand onder Boudicca (Britannia) en de Bataafse Opstand (Germania) werden (delen van) de hoofdplaatsen in brand gestoken door inheemse en lokale stammen. Deze stammen waren het niet eens met de manier waarop de Romeinen hun invloed uitoefenden en over de voorwaarden van de gesloten bondgenootschappen. Na het neerslaan van de opstanden werden de betreffende hoofdplaatsen, in het geval van St. Albans en Tongeren herbouwd, en in het geval van Voorburg en Nijmegen enkele kilometers verder opnieuw aangelegd.

In vergelijking met de andere hoofdplaatsen vond de oprichting van Romeins Rottweil relatief laat plaats, rond de overgang van de jaren 70 naar de jaren 80. Dit is niet geheel verwonderlijk aangezien het de Romeinse militairen tot ver in de tweede helft van de 1^e eeuw kostte om het oostelijk deel van Germania veilig te stellen. De Romeinen waren tot deze periode vooral bezig met grip krijgen op de lokale bevolking, niet op het beheer en bestuur ervan.

Waarin Rottweil eveneens afweek, was de samenstelling van de *civitas* waarvan het de hoofdplaats was. Er lijkt vooralsnog geen sprake te zijn geweest van een gesloten lokale gemeenschap zoals dat het geval was bij de andere hoofdplaatsen. Mogelijk was dit het gevolg van de relatief grootscheepse volksverhuizingen die waren uitgevoerd door Julius Caesar en Augustus. Zo waren van de Catuvellauni, Cananefaten, Bataven en Tungri alleen de eerstgenoemde de oorspronkelijke bewoners van het gebied. Alleen de Catuvellauni bewoonden het gebied al voordat het werd veroverd door de Romeinen. De volksverhuizingen die in Germania werden uitgevoerd vonden nauwelijks plaats in Britannia.

De pre-stedelijke en stedelijke benamingen van de hoofdplaatsen

De pre-stedelijke en stedelijke namen van de vijf hoofdplaatsen waarmee wij bekend zijn, zijn aangetroffen bij verschillende historische en archeologische bronnen. Helaas zijn er nog veel onduidelijkheden over wie, en in welke mate deze personen, invloed hadden op de naamgeving van de hoofdplaats. Hetzelfde geldt voor de beweegreden achter de keuze voor een bepaalde naam. En ook de vraag waarom sommige namen meer ingeburgerd raakten dan andere, blijft vooralsnog onbeantwoord. Het lijkt er in ieder geval niet op dat er in de Keizertijd officiële voorschriften of instructies bestonden met betrekking tot de naamgeving.¹¹⁶

Wat de betreft de vijf hoofdplaatsen in Britannia en Germania leek het gebruikelijk verwijzingen naar de lokale gemeenschap of naar elementen in de directe omgeving toe te voegen in de naam. Romeins St. Albans (met de pre-stedelijke benaming Verlamion en de stedelijke benaming Municipium Verulamium), Voorburg (met de pre-stedelijke benamingen Lugdunum (Batavorum) en Forum Hadriani en de stedelijke benaming Municipium Aelium Cananefat(i)um), Nijmegen (met de pre-stedelijke benamingen Oppidum Batavo(du)rum en Ulpia Noviomagus en de stedelijke benaming Municipium Batavorum) en Tongeren (met de pre-stedelijke benaming Tungri Oppidum en de stedelijke benaming Municipium Tungrorum) bevatten in alle ons bekende namen dergelijke verwijzingen.

De Romeinse elementen uit de namen die ons bekend zijn, zijn vooral verwijzingen naar de status van de nederzetting (zoals *forum*) of naar het type nederzetting (zoals *oppidum*). Mogelijk werd het verwijzen naar lokale elementen in de naam gezien als een manier om vast te houden aan de lokale identiteit. Hoewel de *civitates* vielen onder de Romeinse invloedssfeer, betekende dit niet dat de lokale cultuur werd verworpen of verboden. Uit archeologische resten, met name die uit graven, blijkt dat er binnen de hoofdplaatsen door sommige inwoners werd geleefd volgens verschillende (Romeinse en inheemse of lokale) gebruiken en gewoontes. De verschillende achtergronden van de inwoners van de hoofdplaatsen hoefden elkaar dus niet uit te sluiten.

Rottweil vormde een uitzondering. Zowel de pre-stedelijke naam (Arae Flaviae) als de stedelijk naam (Municipium Arae (Flaviae)) bevatten geen verwijzingen naar lokale elementen. Mogelijk werd dit beïnvloed door het gebrek aan een gesloten gemeenschap. Wanneer er sprake was

¹¹⁶ Mann (1963) 777-782.

van een versplintering van inheemse en lokale bevolkingsgroepen, en er daardoor geen gemeenschap bestond die groot genoeg was om op te komen voor een dergelijke verwijzing, zou dit kunnen verklaren waarom er bij deze hoofdplaats geen sprake was van lokale naamelementen. Ook is het mogelijk dat de keizerlijke betrokkenheid bij deze hoofdplaats groter was dan die van de keizers bij de andere hoofdplaatsen. Hier moet wel aan worden toegevoegd dat er bij deze laatste veronderstelling vanuit wordt gegaan dat de stimulans voor de aanleg en ontwikkeling vanuit Rome werd ingezet. Dit hoefde echter niet altijd het geval te zijn, of slechts in beperkte mate. Het altaar waarnaar in de naam wordt verwezen, biedt mogelijk meer informatie over deze kwestie door het geven van de naam van de weldoener en de naam van de keizer of keizerlijke familie ter ere van wie het altaar was opgericht. Helaas is een dergelijk altaar nog niet gevonden, verwijzingen naar het mogelijke bestaan ervan zijn alleen bekend uit geschreven bronnen.

Verwijzingen naar een keizer of keizerlijke familie leken gedurende het pre-stedelijk bestaan van een hoofdplaats niet uitzonderlijk. Maar na het verlenen van de municipale status, gedurende de stedelijke bestaansperiode van de hoofdplaats, leek dit gebruik grotendeels te verdwijnen. Hoewel Voorburg en Nijmegen over een imperiale naamsverwijzing beschikten toen ze de marktrechten kregen, werd bij Voorburg de verwijzing naar Hadrianus vervangen door een meer algemene verwijzing naar zijn familienaam en bij Nijmegen verdween de verwijzing in zijn geheel. Ook voor Rottweil zijn er vooralsnog geen definitieve aanwijzingen dat de imperiale naamelementen bleven bestaan nadat de hoofdplaats de municipale status ontving.

Opvallend is dat de enige hoofdplaats met een verwijzing naar een keizer of keizerlijke familie in de municipale naam, Voorburg betrof, het enige *municipium* waarvan de kans relatief groot wordt geacht dat er een keizer op bezoek was geweest. Misschien was het bestaan van Romeinse keizers voor de inwoners van het noordwesten een abstract concept, een concept waarmee ze alleen bekend waren middels afbeeldingen en verhalen. De binding met de keizer zou door deze afstand voor de lokale bevolking misschien niet voldoende zijn geweest om een imperiale verwijzing toe te overwegen. Vanuit Rome zal wellicht niet al te veel belang zijn gehecht aan de naamkeuze van een hoofdplaats zolang de rust bleef bewaard en de belastingen werden betaald. Hier is echter weinig met zekerheid over te stellen.

Het verlenen van de municipale status aan de hoofdplaatsen

Een groot deel van de *municipia* en *coloniae* op het vasteland waren de hoofdplaatsen van *civitates*, in mindere mate was dit het geval in Britannia. Het verlenen van de municipale status aan de hoofdplaatsen gebeurde in het noordwesten binnen een relatief lange periode. Romeins St. Albans ontving de status in de eerste helft van de 1^e eeuw na Christus, Rottweil halverwege de tweede helft van de 1^e eeuw, Nijmegen tijdens de overgang van de 1^e naar de 2^e eeuw, Voorburg in de eerste helft van de 2^e eeuw en Tongeren in de tweede helft van de 2^e eeuw.

Misschien dat er vanuit Rome bewust voor werd gekozen om eens in de zoveel tijd een nieuwe stad te stichten. Dit zou de relatief lange periode waarbinnen de *municipia* werden gesticht verklaren. Er is namelijk een vergelijkbaar proces waar te nemen bij het andere stadstype, de *coloniae*. In Britannia en Germania lagen in totaal dertien steden, vijf *municipia* en acht *coloniae*. Deze steden werden binnen een tijdsbestek van bijna 150 jaar gesticht: vier in de eerste helft van de 1e eeuw na Christus (drie *coloniae* en één *municipium*); vier in de tweede helft van de 1e eeuw (drie *coloniae* en één *municipium*); drie halverwege de 2e eeuw (één *colonia* en twee *municipia*); en twee aan het einde van de 2e eeuw (één *colonia* en één *municipium*). Mogelijk werd een imperiaal stedelijk

beleid opgezet om een binding te garanderen met de plaatselijke bevolking. Misschien werden steden met regelmaat gesticht om te voldoen aan een groeiende behoefte vanuit de plaatselijke bevolking aan stedelijke faciliteiten, nieuwe afzetmarkten en aan de rechten en privileges die gepaard gingen met de verlening van de stadsstatus.

Dat er sprake was van een imperiaal stedelijk beleid, gericht was op de lange termijn, lijkt echter onwaarschijnlijk. Binnen de 150 jaar waarin de hoofdplaatsen de municipale status ontvingen, waren veel verschillende keizers aan de macht, voor zeer diverse periodes. Tevens handelden veel keizers vanuit persoonlijke motieven. Deze hadden niet altijd betrekking op de stedelijke ontwikkeling van de twee noordwestelijk gelegen provincies. Zo was het voor sommige keizers belangrijker zich te presenteren als militair leider. Ook leidden problemen in Rome zelf en in de andere delen van het rijk de aandacht van de keizer veelvuldig af van de stedelijke ontwikkeling in Britannia en Germania.

Als er geen sprake was van een door Rome ingezet imperiaal stedelijk beleid, dan lag de reden voor het toekennen van de municipale status aan de hoofdplaatsen misschien in de regio's rond de hoofdplaatsen zelf. Bij alle hoofdplaatsen leek de verlening van de municipale status namelijk gepaard te gaan met niet-alledaagse gebeurtenissen die voor de betreffende regio's relatief ingrijpende en blijvende gevolgen hadden.

Bij Romeins St. Albans werd de municipale status waarschijnlijk verleend in de periode dat de provincie waarin de hoofdplaats lag, werd geannexeerd. Op een meer lokaal niveau kan de stadsbrand die enkele jaren na de annexatie plaatsvond de aanleiding zijn geweest voor de verlening van de stadsstatus. Aan Nijmegen werd de status waarschijnlijk gegeven in de periode dat het legioen werd weggerepen dat nabij de hoofdplaats lag gelegerd. Voorburg kreeg de status waarschijnlijk in de periode dat Hadrianus een bezoek bracht aan de regio, en mogelijk ook aan de hoofdplaats zelf. Tongeren verkreeg de status waarschijnlijk in de periode dat toestemming werd verleend voor de aanleg van een stadsmuur, of in de periode dat deze werd aangelegd of de bouw ervan werd afgerond. Rottweil werd de status waarschijnlijk toegekend in de periode dat de provincie waarin de hoofdplaats lag, werd opgesplitst in Germania Inferior en Germania Superior. Op meer lokaal niveau kan het verkrijgen van de status in verband worden gebracht met het wegtrekken van het merendeel van de soldaten uit het gebied rond de hoofdplaats.

Er zijn weinig andere, vergelijkbare gebeurtenissen te bedenken waarmee de verhoging van de status van de hoofdplaats in verband kan worden gebracht. In het geval van St. Albans had mogelijk gekozen kunnen worden voor de periode waarin de hoofdplaats werd herbouwd, na de verwoesting ervan tijdens de opstand geleid door Boudicca. Wanneer de verlening van de municipale status inderdaad pas na deze opstand plaatsvond, had Britannia echter een groot deel van de 1^e eeuw bestaan zonder officieel stedelijk centrum. De *coloniae* in de provincie werden pas vanaf de tweede helft van de 1^e eeuw na Christus gesticht. Het is lastig met enige zekerheid te stellen hoeveel waarde of belang de Romeinen, of de lokale bevolking, hechtten aan een officieel stedelijk centrum. Toch is het waarschijnlijk dat deze centra een belangrijk instrument vormden voor het bevorderen van een vreedzame verhouding met de bevolking en voor het beheer en bestuur van de provincie. Het bestaan van een dergelijk centrum zal met name van groot belang zijn geweest in de relatief onrustige en instabiele eerste decennia van de 1^e eeuw in Britannia.

Bij Voorburg en Nijmegen had eveneens gekozen kunnen worden voor een moment direct na de start van de aanleg van de hoofdplaatsen. Deze theorie lijkt vooral hier toepasselijk omdat beide hoofdplaatsen werden aangelegd op een andere locatie dan hun voorgangers. De status had ook gegeven kunnen worden na splitsing van de provincie in Germania Inferior en Germania Superior,

vooral omdat Germania Superior halverwege de tweede helft van de 1^e eeuw al een *municipium* bezat en Germania Inferior nog geen. Dit is echter niet waarschijnlijk omdat zowel Voorburg als Nijmegen in deze periode nog nauwelijks beschikten over enige stedelijke faciliteiten. De stadsstatus kon natuurlijk worden verleend om een dergelijk proces te bevorderen, maar waarschijnlijk werd eerst de levensvatbaarheid van de nieuwe hoofdplaatsen afgewacht. Bovendien beschikte Germania Inferior al over een officieel stedelijk centrum in de vorm van een *colonia*.

In het geval van Tongeren had de status van *municipium* ook gegeven kunnen worden tijdens de vorming van de provincie Gallia Belgica aan het begin van de 1^e eeuw na Christus. Met name omdat de betreffende provincie nog geen *municipium* bezat. Maar de noodzaak voor een municipaal centrum was waarschijnlijk niet groot omdat er al sprake was van een *colonia*. Net als bij Voorburg en Nijmegen had de municipale status ook gegeven kunnen worden na de opstand in de tweede helft van de 1^e eeuw als aanmoediging, of in de eerste helft van de 2^e eeuw als bevestiging van een geslaagde bloeiperiode. Misschien dat het relatief beperkt aantal inwoners, vooral vergeleken met die in andere hoofdplaatsen en steden in de omgeving, ervoor zorgde dat Rome geen directe noodzaak zag in het verhogen van de status van de hoofdplaats.

De municipale status van Rottweil werd waarschijnlijk vrijwel direct na de stichting van de hoofdplaats gegeven. Een drijfveer was misschien het bevorderen van de burgerlijke infrastructuur van de recentelijk geannexeerde provincie. Een ander moment voor het verlenen van deze status is lastig aan te geven. Halverwege de 2^e eeuw na Christus nam de stad al in aanzien en belang af en trok een groot deel van de bewoners weg. In de decennia tussen de stichting en het einde van de bloeiperiode zijn geen gebeurtenissen aan te wijzen, vergelijkbaar met die bij de andere hoofdplaatsen, die een verhoging van de status zouden kunnen verantwoorden.

Hoofdplaatsen en steden zonder municipale status

Hieraan moet worden toegevoegd dat het niet met zekerheid is te zeggen of ingrijpende gebeurtenissen, zoals hierboven vermeld, noodzakelijk waren voor het verkrijgen van de municipale status. Geen van de gebeurtenissen die verbonden kunnen worden aan het verhogen van de status van de vijf hoofdplaatsen waren namelijk heel uitzonderlijk. Hiermee wordt bedoeld dat er in Britannia en Germania diverse andere hoofdplaatsen en steden lagen waar vergelijkbare gebeurtenissen plaatsvonden, zoals die bij Romeins St. Albans, Voorburg, Nijmegen, Tongeren en Rottweil, maar welke nooit een municipale status ontvingen.

In Britannia bezat, behalve St. Albans, geen van de andere zestien hoofdplaatsen de municipale status. Hoewel de hoofdplaatsen grote onderlinge verschillen vertoonden wat betreft de ligging, omvang, populatie en beschikbare faciliteiten, waren de verschillen tussen enkele van de grotere en meer welvarende hoofdplaatsen en St. Albans gering. De stad lag niet op een ongebruikelijke of bijzondere locatie, was niet ongebruikelijk groot of dichtbevolkt en beschikte ook niet over een buitengewoon aantal, of diversiteit aan, monumentale bouwwerken. Het enige waarin St. Albans afweek was de omvang van de *civitas* waarvan het de hoofdplaats was. Het stamgebied van de Catuvellauni was het invloedrijkst van Britannia. Mogelijk was dit de reden dat St. Albans de municipale status kreeg.

Voor de in totaal negen hoofdplaatsen in Germania Superior gold een vergelijkbaar verhaal als dat voor die in Britannia. De onderlinge verschillen waren groot, maar Rottweil bezat geen elementen die nergens anders voorkwamen. Het enige waarmee Rottweil zich onderscheidde van de andere hoofdplaatsen was de relatief grote hoeveelheid openbare, monumentale faciliteiten en de

omvang van de populatie. Een groot deel van deze faciliteiten was aangelegd in de laatste decennia van de 1^e eeuw na Christus, de periode waarbinnen het verlenen van de municipale status als zeer waarschijnlijk wordt gezien. Mogelijk kreeg Rottweil de municipale status nadat de opzet voor de stad was uitgetekend en met de start van de bouw was begonnen om de groei en bloei ervan te stimuleren.

Het aantal hoofdplaatsen in Germania Inferior was beperkt. De enige drie burgerlijke nederzettingen in deze provincie waarvan we op dit moment met zekerheid kunnen stellen dat het hoofdplaatsen waren, zijn de drie hier genoemde *municipia*. Hoewel er binnen de provincie ook andere stamgebieden bestonden dan die van de Cananefaten, Bataven en Tungri, bezaten geen van deze een eigen hoofdplaats. Onduidelijk is waarom. Hetzelfde geldt voor de vraag waarom de provincie drie *municipia* had, en Germania Superior maar één. Misschien lag dit aan het feit dat Germania Inferior eerder werd geannexeerd dan Germania Superior. Of misschien werden stedelijke centra in het westen van Germania van groter belang geacht dan in het oosten vanwege de relatief kwetsbare positie aan de kust.

De monumentaliteit, de omvang en populatie en de ligging en omgeving van de *municipia*

Bij de vijf hoofdplaatsen vormde een rastervormig stratenpatroon met overwegend rechthoekige woonblokken de basis van de stad. Openbare gebouwen werden meestal aangelegd aan de elkaar kruisende hoofdwegen (*cardo maximus* en *decumanus maximus*). De huizenblokken (*insulae*) van de elite lagen vaak nabij de belangrijkste voorzieningen, die van het gewone volk daarbuiten. De werkplaatsen lagen aan de rand van de stad en, indien mogelijk, aan water. Tevens werd veel gebruik gemaakt van Romeinse bouwtechnieken (zoals beton) en bouwmaterialen (zoals marmer). Voor de aanleg, uitbreiding en verfraaiing waren hoofdplaatsen afhankelijk van beschikbaar gestelde middelen door de keizer en rijke en/of adellijke weldoeners. Helaas kan weinig met zekerheid gesteld worden over de betrokkenheid van specifieke personen bij de aanleg, uitbreiding en verfraaiing.

Het merendeel van de meer monumentale bouwwerken in de vijf hoofdplaatsen werd aangelegd tussen 70 en 150 na Christus. In Romeins St. Albans gebeurde dit vanaf 70 na Christus, in Rottweil vanaf de jaren 80 en in Nijmegen en Tongeren tijdens de overgang van de 1^e naar de 2^e eeuw. Dat het merendeel van de bouwwerken in de *municipia* met name in de laatste decennia van de 1^e eeuw werden aangelegd is niet geheel vreemd. Deze periode kenmerkte zich door relatieve vrede en voorspoed.

Een uitzondering vormde Voorburg. Het grootste gedeelte van de openbare gebouwen werd hier aangelegd in de eerste helft van de 2^e eeuw na Christus. Mogelijk lag dit aan de relatief afgelegen positie van de hoofdplaats. Mogelijk nam de stedelijke ontwikkeling van de nederzetting pas een vlucht toen bleek dat er een keizer op bezoek zou komen. Indien de hoofdplaats inderdaad pas begon met de monumentale ontwikkeling met de reis van Hadrianus in het vooruitzicht, zou dit een verklaring kunnen zijn voor de keizerlijke verwijzing in de naam van de hoofdplaats, net als de periode waarin de municipale status werd verleend. Deze beredenering kan echter ook andersom worden toegepast. Mogelijk kwam de keizer op bezoek vanwege de ontwikkeling die de hoofdplaats doormaakte, of vanwege de keizerlijke verwijzing in de naam van de hoofdplaats.

De enige drie monumentale bouwwerken die alle hoofdplaatsen met zekerheid bezaten waren een *forum*, een tempelcomplex en een badcomplex. St. Albans, Nijmegen en Rottweil beschikten waarschijnlijk over meerdere tempelcomplexen. Rottweil beschikte mogelijk ook over meerdere badcomplexen. Overige monumentale bouwwerken zoals een *basilica*, markthal en

(amfi)theater kwamen slechts in enkele van de vijf *municipia*, of slechts in één *municipium* voor. Dat elk *municipium* over een *forum* en een tempel- en badcomplex beschikte is niet verwonderlijk. Deze bouwwerken behoorden tot de basiselementen van een Romeinse stad, al zijn ze ook bij nederzettingen zonder deze stadsstatus aangetroffen. De activiteiten die in deze bouwwerken plaatsvonden vormden vaak onderdeel van het dagelijks leven van een groot deel van de in- en omwonenden van een nederzetting of stad.

Bij elkaar opgeteld (en geen rekening houdend met de mogelijkheid van dubbelcomplexen) zijn St. Albans en Rottweil de enige hoofdplaatsen waarin meer dan tien monumentale bouwwerken zijn aangetroffen. Geen van deze twee hoofdplaatsen had echter de grootste omvang. Hoewel er maar zes monumentale bouwwerken zijn gevonden en het inwonersaantal relatief laag was, ging deze eer naar Tongeren. Gezien het aantal monumentale bouwwerken en het aantal inwoners, viel Tongeren echter meer in lijn met Nijmegen. De nederzetting met het minste aantal openbare bouwwerken, de kleinste omvang en het laagst aantal inwoners was Voorburg.

De omvang en het aantal inwoners van een *municipium* leek dus, met als uitzondering Voorburg, niet altijd gelijk te staan aan een evenredig aantal monumentale bouwwerken. Mogelijk stonden in *municipia* met een dergelijk onevenredige verhouding gebouwen met andere doeleinden centraal. Zo is het mogelijk dat in een stad als Tongeren, gezien de grootschalige agrarische activiteiten, meer waarde werd gehecht aan gebouwen met commerciële of economische doeleinden. In het geval van Tongeren zou dit een verklaring kunnen bieden voor de discrepantie tussen de omvang van de stad en het aantal inwoners en faciliteiten.

Ook de positie ten opzichte van de grenzen leek van invloed te zijn op de omvang, populatie en monumentaliteit van de stad. Voorburg en Nijmegen waren relatief klein en hadden een beperkt aantal inwoners ten opzichte van de overige drie hoofdplaatsen. Ook hadden ze minder openbare gebouwen en monumenten. De relatief kwetsbare ligging aan de grens van deze *municipia* zorgde er mogelijk voor dat er minder (potentieel adellijke en/of rijke) immigranten naar toe kwamen. Deze immigranten vestigden zich wellicht liever in de relatief veilige achterlanden of binnenlanden. Minder inwoners betekende waarschijnlijk ook minder inkomsten en minder beschikbare middelen voor stadsuitbreidingen en -verfraaiingen. Want hoewel in Voorburg mogelijk een keizer op bezoek was geweest, verbleef hij hier maar voor een korte periode. Het is onwaarschijnlijk dat de keizer in deze korte periode betrokken was bij het initiatief van alle bouwprojecten.

Elke stad leek in de Romeinse periode op basis van al dan niet vruchtbare gronden en beschikbare natuurlijke hulpbronnen, een specialisme te ontwikkelen, zij het in beperkte mate. Zo zijn in St. Albans relatief grote hoeveelheden dierlijk botmateriaal gevonden. Ook in Voorburg zijn sporen achterhaald die wijzen op een intensivering van de veeteelt, hoewel niet op een vergelijkbare schaal, of met een vergelijkbaar doel als in St. Albans. In grote lijnen gold hetzelfde voor Nijmegen als voor Voorburg. De grootschalige productie van agrarische goederen vond vooral plaats bij Tongeren. De aanwezigheid van grote hoeveelheden vruchtbare leem- en lössgronden maakten surplusproductie mogelijk. Deze grootschalige productie is onder andere gebleken uit gevonden opslagschuren (*horrea*) rond de stad. In Rottweil zijn sporen gevonden die wijzen op de verbranding van kalk voor onder meer bouwdoeleinden.

St. Albans, Voorburg, Nijmegen en Tongeren lagen aan verschillende primaire water- en landwegen. Hoewel niet in dezelfde mate, vormden ze alle vier een logistiek knooppunt van waaruit (en waarlangs) troepen, materialen en goederen (via de grenzen naar de binnenlanden en weer terug) werden vervoerd. Rottweil lag in de 2e eeuw slechts aan één primaire landweg, de overige relatief belangrijke land- en waterwegen lagen niet in de directe omgeving.

Mogelijk dat het ontstaan van de provinciale grens ter hoogte van de Rijn en Donau hieraan bijdroeg. Hierdoor kwam het *municipium* namelijk in de binnenlanden te liggen, in plaats van in de grensstreek. Hoewel een dergelijk proces ook bij Tongeren plaatsvond bleven de wegen naar en van de stad intensief in gebruik, in tegenstelling tot bij Rottweil. Waarschijnlijk kwam dit door de centrale ligging van de stad tussen de militaire nederzettingen in het noorden en de overige steden, hoofdplaatsen en andere nederzettingen in het achterland. Waarschijnlijk speelden hier ook de commerciële en economische belangen van Tongeren een rol. In tegenstelling tot Tongeren en Rottweil behielden Voorburg en Nijmegen hun relatief kwetsbare posities aan de rijksgrens. Het Romeinse leger is nooit in staat geweest Germaans grondgebied boven de loop van de Rijn en Donau te veroveren. Ongeacht de verschuivingen van de grenzen op het eiland bleef St. Albans dicht bij de potentieel kwetsbare watergrens liggen.

De positie aan de grens versus die in het binnenland leek voor de ontwikkeling van de stad weinig verschil te maken, in ieder geval in de 1^e en 2^e eeuw na Christus. Alle steden maakten tijdens de overgang van de 1^e naar de 2^e eeuw een sterke ontwikkeling door en kwamen in de 1^e helft van de 2^e eeuw tot bloei. Dit is niet heel vreemd aangezien onder de Vijf Goede Keizers (96-180 n.Chr.) nagenoeg het hele Romeinse Rijk floreerde. Gedurende deze periode van vrede en voorspoed kon veel aandacht worden besteed aan stadsuitbreidingen en verfraaiingen van gebouwen en monumenten. Tevens betekende dit dat de militairen die lagen gelegerd in nederzettingen aan de grens, betrokken raakten bij de uitbreiding en verbetering van zowel de militaire als de burgerlijke infrastructuur.

Bij St. Albans, Voorburg, Nijmegen en Tongeren werden de stadsmuren relatief laat aangelegd, in vergelijking met de andere bouwwerken. De aanleg van de muren vond plaats in de tweede helft van de 2^e eeuw na Christus, of in het geval van St. Albans nog een eeuw later. Dit lag waarschijnlijk aan de hoge financiële kosten die de aanleg van stadsmuren met zich mee brachten en die door de inwoners van de stad zelf moesten bekostigen. Een stad in de kinderschoenen kon hier waarschijnlijk nog niet de middelen voor opbrengen. Dat de muren relatief laat werden aangelegd, na de bloeiperiode, had waarschijnlijk te maken de dreigingen aan de grenzen die pas ontstonden in de laatste decennia van de 2e eeuw.

Het is onduidelijk waarom Rottweil geen stadsmuur heeft gehad. Mogelijk was deze niet nodig omdat de stad relatief goed lag beschermd door natuurlijke barrières. Tevens is het mogelijk dat de stad in de tweede helft van de 2e eeuw niet belangrijk genoeg werd geacht voor een dergelijk omvangrijk en kostbaar project. Hoewel er in de 1e eeuw veel werd geïnvesteerd in de hoofdplaats, te zien aan het omvangrijke aantal monumentale bouwwerken, stagneerde hier relatief vroeg de ontwikkeling van de stad. Ook nam in de tweede helft van de 2^e eeuw het aantal inwoners in Rottweil sterk af.

Mogelijk werd de relatief korte bestaansperiode van Rottweil beïnvloed door het gebrek aan een gesloten gemeenschap. Het is echter lastig in te schatten in hoeverre stammen actief betrokken waren bij de ontwikkeling, instandhouding en bloei van een stad. De korte bestaansperiode van de stad werd mogelijk ook beïnvloed door de relatief slechte logistieke positie. Dit maakte de stad wellicht minder aantrekkelijk voor immigranten en handelaren. Dat een Romeinse stad, met of zonder duidelijk aanwijsbare oorzaken, niet (of slechts voor een korte periode) levensvatbaar bleek, was in de keizertijd niet ongebruikelijk.¹¹⁷

¹¹⁷ Laurence, Esmonde Cleary en Sears (2011) 7-9, 299-303.

De overgang van de *municipia* van de Romeinse Keizertijd naar de Middeleeuwen

Het verval van de stad en terugloop van de populatie vingen in Romeins Voorburg en Nijmegen aan in de laatste decennia van de 2^e eeuw na Christus. Hoewel Nijmegen ook na de overgang naar de Middeleeuwen bewoond bleef, was dit in zeer beperkte omvang en met een zeer beperkt aantal inwoners. Ook Tongeren ondervond de gevolgen van de crisis van de 3^e eeuw die een einde maakten aan decennia van vrede en voorspoed zoals dit ook was gebeurd in Voorburg en Nijmegen. Toch wist Tongeren zich in de 4^e eeuw weer te ontwikkelen tot florerend centrum. Zeer waarschijnlijk droeg de ligging van de stad hier in sterke mate aan bij. Tongeren lag niet aan kwetsbare rijksgrenzen, maar wel dichtbij genoeg om de hernieuwde (hoewel vooral militair van aarde zijnde) investeringen in de 4^e eeuw te verklaren.

St. Albans doorstond de 3^e, en een deel van de 4^e eeuw zonder al te grote gevolgen. Het *municipium* merkte de politieke, militaire en economische strubbelingen op het continent vooral op indirecte wijze. Want hoewel de stad in deze periode weinig tot geen last had van verwoestingen, brandstichtingen of plunderingen, maakte de stad geen noemenswaardige bloeiperiode meer door. De omvang en populatie bleven relatief constant en er werden geen nieuwe stedelijke faciliteiten of monumenten toegevoegd. Dit kan ook te maken hebben met het feit dat halverwege de 2^e eeuw na Christus, naar aanleiding van een brand, een groot deel van de stad opnieuw was aangelegd.

In de loop van de 4^e eeuw na Christus vond bij een groot deel van zowel de steden in Britannia als in Germania een daling van de omvang en de populatie plaats. Nagenoeg geen van deze steden raakten echter volledig onbewoond. Met de toename van de invallen van Germaanse stammen verloren de steden en nederzettingen wel steeds meer van hun Romeins karakter, de invloed van het christendom werd vanaf de 5^e eeuw steeds meer zichtbaar.

Samengevat zijn bij het vergelijken van de Romeinse hoofdplaatsen St. Albans, Voorburg, Nijmegen, Tongeren en Rottweil de volgende overeenkomsten naar voren gekomen: ze werden allemaal in de 1^e eeuw na Christus aangelegd; ze lagen allemaal in (eerste instantie) nabij provinciale en/of imperiale grenzen; ze waren allemaal de hoofdplaats van een *civitas*; ze verkregen allemaal de municipale status gedurende de eerste twee eeuwen van de Romeinse Keizertijd; en ze beschikten allemaal over een aantal stedelijke faciliteiten die van origine geen onderdeel uitmaakten van de inheemse of lokale cultuur. Alleen het bezit van de municipale status onderscheidde St. Albans, Voorburg, Nijmegen, Tongeren en Rottweil van andere hoofdplaatsen en steden in Britannia en Germania. De *municipia* beschikten echter niet of nauwelijks over kenmerken of elementen die niet ook elders zijn gesignaleerd. Naast deze relatief globale overeenkomsten zijn vooral verschillen naar voren gekomen tussen de *municipia*.

Mogelijk brengt toekomstig onderzoek nieuwe *municipia* aan het licht: in de vorm van nog niet ontdekte steden, of in de vorm van reeds bekende steden waarvan voornamelijk de naam nog niet is aangetroffen in combinatie met de municipale titel. De ontdekking van nieuwe *municipia* kan leiden tot nieuwe inzichten wat betreft de municipale overeenkomsten en verschillen. Verder onderzoek naar de verhouding tussen (reeds bekend en mogelijk nieuwe) *municipia* en andere (burgerlijke en/of militaire) hoofdplaatsen en steden zou hulp kunnen bieden bij het beantwoorden van de vraag waarom bepaalde nederzettingen de status van *municipium* wisten te bemachtigen, en andere niet. Dergelijk onderzoek zou ook licht kunnen werpen op het stedelijk beleid van de Romeinse keizers (voor zover hiervan sprake was), op de rol van de steden bij het al dan niet in stand houden van het Romeinse Keizerrijk en bij de verspreiding van de Romeinse cultuur.

Hoofdstuk 5. Conclusie

In dit vergelijkend onderzoek naar de *municipia* in Britannia en Germania stonden twee onderzoeksvragen centraal. Wat zijn de overeenkomsten en/of verschillen tussen de *municipia* in de Romeinse provincies Britannia en Germania? En, wat zijn de mogelijke verklaringen voor deze overeenkomsten en/of verschillen?

In de provincie Britannia lag Municipium Verulamium (het huidige St. Albans), hoofdplaats van de *civitas* van de Catuvellauni. De Romeinse hoofdplaats werd aangelegd na het neerslaan van de opstand geleid Boudicca en kreeg de municipale status waarschijnlijk onder Claudius. De stad lag in het binnenland van de provincie, nabij verschillende primaire land- en waterwegen. De vruchtbare gronden rond de stad werden gebruikt voor veeteelt en landbouw. Binnen de stad zijn restanten gevonden van in ieder geval elf monumentale bouwwerken. De stad was ongeveer acht hectare groot en werd bewoond door minstens vijfduizend mensen.

In de provincie Germania lagen vier *municipia*. Drie hiervan, Municipium Aelium Cananefat(i)um (het huidige Voorburg), Municipium Batavorum (het huidige Nijmegen) en Municipium Tungrorum (het huidige Tongeren) lagen in de westelijke deelprovincie Germania Inferior. Met de bouw van Municipium Aelium Cananefat(i)um en Municipium Batavorum, hoofdplaatsen van de *civitates* van respectievelijk de Cananefaten en de Bataven, werd begonnen na de Bataafse Opstand. De hoofdplaats van de Bataven kreeg de municipale status waarschijnlijk onder Trajanus of Hadrianus, die van de Cananefaten onder Hadrianus of Antoninus Pius. Beide steden lagen nabij de rijksgrens en er lagen diverse militaire nederzettingen in de directe omgeving. Beide steden hadden toegang tot diverse primaire land- en waterwegen. Het gebied rond de steden werd vooral gebruikt voor veeteelt. Municipium Aelium Cananefat(i)um was ongeveer twaalf hectare groot, had in ieder geval vier monumentale bouwwerken en bood plaats aan ongeveer duizend inwoners. Municipium Batavorum was ongeveer twintig hectare groot, had in ieder geval vijf monumentale bouwwerken en huisveste ongeveer vijfduizend mensen.

Municipium Tungrorum was de hoofdplaats van de *civitas* van de Tungri. De oprichting van de hoofdplaats ving aan na de Bataafse Opstand. De municipale status werd waarschijnlijk verleend onder één van de Antonijnse keizers. De stad was zeer goed bereikbaar en had toegang tot diverse primaire land- en waterwegen. De omliggende gronden werden vooral gebruikt voor grootschalige landbouwdoeleinden. De stad was ongeveer 120 hectare groot, had in ieder geval vijf monumentale bouwwerken en werd bewoond door ongeveer vijfduizend mensen.

In de oostelijke deelprovincie Germania Superior lag Municipium Arae (Flaviae). Deze hoofdplaats werd aangelegd na de Bataafse Opstand. Welke stammen deel uitmaakten van de bijbehorende *civitas* is onduidelijk. Het was waarschijnlijk Domitianus die de hoofdplaats de municipale status verleende. De stad lag in de binnenlanden van de provincie. Ondanks nabijgelegen land- en waterwegen was de stad door zijn geografische ligging minder makkelijk bereikbaar. In beperkte mate werden veeteelt en landbouw toegepast. De stad profiteerde van de mogelijkheden die nabijgelegen kalksteengroeves boden. De stad was ongeveer 25 hectare groot, had in ieder geval tien monumentale bouwwerken en had ongeveer vijftienduizend inwoners.

De *municipia* vertoonden enkele zeer globale overeenkomsten, typisch voor de regio waarin ze lagen, de periode waarin ze werden gesticht en hun functie als regionaal bestuurscentrum. Tevens

beschikten de vijf *municipia* over een aantal vergelijkbare stedelijke faciliteiten die kenmerkend waren voor Romeinse steden in het algemeen.

De verschillen tussen de vijf *municipia* in Britannia en Germania zijn echter veel talrijker dan de overeenkomsten. Deze verschillen leken vooral beïnvloed door factoren zoals de aan- of afwezigheid van gesloten lokale gemeenschappen (veelal in de vorm van een stam), de locatie van de stad ten opzichte van burgerlijke en militaire nederzettingen en steden, de grenzen, de water- en landwegen, de bodemsamenstelling en de natuurlijke hulpbronnen. Het waren deze factoren die de bestemming of het doel leken te bepalen van het *municipium* als overwegend logistiek, economisch, militair en/of cultureel.

Het is moeilijk in te schatten in hoeverre de vijf hoofdplaatsen uit dit onderzoek bewust waren uitgekozen om de municipale status aan te verlenen. Hiervoor moet meer onderzoek worden gedaan naar de intentie van de aanvrager, en naar die van de verlener van de municipale status, naar de rechten en privileges die *municipia* kregen toegekend (gedurende en na de verlening van de status) en naar de overeenkomsten en/of verschillen tussen de hoofdplaatsen die de status van *municipium* wisten te bemachtigen en naar de nederzettingen die dit niet was gelukt (voor zover deze status werd nagestreefd).

Het doel van het verrichten van dit vergelijkend onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen de vijf *municipia*, en naar de verklaringen hiervoor, was het leveren van een bijdrage aan onze kennis over de stad in het westelijk deel van het Romeinse Rijk. Dit onderzoek is gedaan omdat, zoals in de probleemstelling is toegelicht, dergelijk vergelijkend onderzoek nog maar weinig heeft plaatsgevonden.

Door hun functie als regionaal bestuurscentrum (ongeacht de logistieke, economische, militaire en/of culturele bestemming) is het zeer waarschijnlijk dat de *municipia* een uitvoerende taak hadden met betrekking tot het imperiale, provinciale en regionale beleid zoals dat door de keizer werd bepaald. In hoeverre de *municipia* een verlengstuk vormden van de sociaal-culturele gebruiken en gewoontes in Rome, is lastig te zeggen. In de *municipia* zijn aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van producten, goederen en faciliteiten zoals die in eerste instantie alleen in Rome voorkwamen. Er is echter weinig bekend over de personen die deze producten, goederen en faciliteiten gebruiken, net als over de mate waarin dit gebeurde. In grote lijnen komen deze bevindingen overeen met wat we al wisten over de Romeinse stad in het westen.

Meer verrassende kennis over de *municipia* heeft mogelijk betrekking op de diversiteit van de steden. Er lijken nagenoeg geen factoren te zijn waarvan gesteld kan worden dat alle nederzettingen die een municipale status nastreefden ze moesten bezitten. Hoewel de hoofdplaatsen die de municipale status wel ontvingen een aantal factoren met elkaar gemeen hadden, zoals de opzet van de stad en stedelijke faciliteiten zoals bad- en tempelcomplexen, waren geen van deze factoren aan deze vijf hoofdplaatsen voorbehouden. Het is waarschijnlijk onrealistisch om te verwachten dat de steden kopieën waren van Rome of van elkaar, maar de vraag rijst wel wat het stedelijk beleid van Rome inhield wanneer er weinig tot geen lijn in te ontdekken valt. Mogelijk was het voor Rome alleen van belang dat de rust in de provincies bleef bewaard en dat er centra waren van waaruit troepen en belastingen werden verzameld. Hoe dit gebeurde, in welke vorm en vanuit waar was mogelijk van ondergeschikt belang. Dat de *municipia* vergelijkbare uiterlijke kenmerken vertoonden kwam wellicht alleen voort uit de praktische mogelijkheden die de methodische en ordelijke opzet van de steden boden, net als de stedelijke faciliteiten waarmee ze werden ingericht.

Within this research a comparative study of the *municipia* in the north-western provinces Britannia and Germania has been conducted to enhance our knowledge about the Roman city in the West. This study does not include the second type of city, the *coloniae*. This is because of the underlying differences between the two types of cities concerning their founding history, their relationship to Rome, their predominantly civil or military nature and their rights and privileges. As far as we know, there was only one *municipium* in Britannia. In Germania four *municipia* could be found, three cities were situated in Germania Inferior, one in Germania Superior. Here a brief recapitulation will be given of the study of these *municipia*, as well as the drawn conclusion based upon the results of this study.

Verulamium (St. Albans) started out as a civil settlement in the first half of the first century A.D.. It was probably the emperor Claudius who granted the municipal status. The city was situated in the inlands of the province. The frontier was relative far away and there were no military settlements nearby. Also, the city had several primary water and land roads nearby. The relatively fertile grounds surrounding the city were used for both grazing cattle and for agriculture purposes. Within the city, remains of at least eleven monumental buildings have been found. The city was probably about eighty hectare in size and could contain at least five thousand men and women.

Aelium Cananefat(i)um (Voorburg) and Batavorum (Nijmegen) also started out as civil settlements but their beginning was in the second half of the first century. It was probably either emperor Hadrian or emperor Antoninus Pius who granted the first city its municipal status. Batavorum got the municipal status probably by emperor Trajan or emperor Hadrian. Both cities were situated close to the frontier and both had several military settlements within their direct surroundings. Both cities also had access to several primary water and land roads. The surrounding grounds were primarily used for breeding cattle. Aelium Cananefat(i)um, with its twelve hectare, containing a maximum of a thousand humans, was relatively small. Foundations of only four monumental buildings have been found. Batavorum was bigger. It was at least twenty hectare in size and housed around five to six thousand inhabitants.

Although Tungrorum (Tongeren) started out in the same period as the other *municipia* in Germania, it had a military origin. The municipal status probably got bestowed upon by one of the Antonine emperors. The city lay was situated away from the frontier and any significant military settlements. Tungrorum was the most accessible city, because of several primary water and land roads. Although the surrounding region was also used for cattle breeding, its main purpose was agriculture. Tungrorum was the only city that managed to produce surpluses. Remains of at least five monumental buildings have been found. Although the city was at utmost 120 hectare in size, it probably contained no more than five thousand men and women.

The last city, Arae (Flaviae) (Rottweil), had a military origin. It started out in the second half of the first century A.D.. It was probably emperor Domitian who granted the municipal status. The city was located relatively far from the frontier. Although rivers and roads passed through, or nearby the city, the accessibility was restricted because of its geographical position. There were limited cattle grazing and agricultural activities. The city probably profited most of its access to lime caves. Foundations of around ten monumental buildings have been found. The city was about twenty five hectare in size and could hold up to fifteen thousand inhabitants.

The five *municipia* in Britannia and Germania had several things in common. They were all regional centres. From these centres Rome was able to control even the most remote areas within its

empire. All *municipia* had a rectangular street-grid which was filled with several city-like, often monumental, public facilities. The differences between the *municipia* seemed to be influenced by regional factors like the nearby presence of other cities and settlements, boundaries, water and land roads and natural resources. These regional factors seemed to determine the main purpose of the city as a logistic, economic, military and/or cultural centre. Further research is necessary to determine whether these regional factors were determinative for the five *municipia*, or that these factors also occurred within and nearby other cities and settlements.

Literatuur

- Abbott, F.F. en A.C. Johnson, (1968), *Municipal Administration in the Roman Empire* (New York).
- Altekamp, S., (2001), 'The spread of monumental architecture and the 'romanization' of Britain', in: S. Altekamp en A. Schäfer (red.), *The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces. Lectures held at the Winckelmann-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin in winter 1998/99* (BAR International Series 921) (Oxford) 1-18.
- Astin, A.E. e.a., (2008), *The Cambridge Ancient History*. Volume VIII, *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (Cambridge).
- Bennett, J., (1997), *Trajan. Optimus Princeps. A Life and Times* (Londen).
- Bink, M. e.a., (2009), *Forum Hadriani. Voorburg. Definitief Archeologisch Onderzoek* (BAAC Rapport A-05.0125) ('s-Hertogenbosch).
- Birley, A.R., (1980), *The People of Roman Britain* (Los Angeles).
- Birley, A.R., (2006), *Hadrian. The Restless Emperor* (Darmstadt).
- Bispham, E., (2007), *From Asculum to Actium. The Municipalization of Italy from the Social War to Augustus* (Oxford).
- Bloemers, J.H.F., (2016), *Four Approaches to the Analysis of (pre-)Roman Nijmegen. Aspects of Cultural Evolution, Acculturation, Contextual Function and Continuity* (Amersfoort).
- Boatwright, M.T., (2000), *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (New Jersey).
- Boatwright, M.T., D.J. Gargola en R.J.A. Talbert, (2004), *The Romans. From Village to Empire* (Oxford).
- Boatwright, M.T. e.a., (2012), *The Romans. From Village to Empire. A History of Rome from Earliest Times to the End of the Western Empire* (Oxford).
- Bogaers, J.E., (1978), 'Van Forum Hadriani naar Brigetio', in: *Westerheem*, 27, 137-140.
- Bowman, A.K., E. Champlin en E. Lintott, (1997), *The Cambridge Ancient History*. Volume X, *The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D.69* (Cambridge).
- Bowman, A.K. en A. Wilson, (2011), *Settlement, Urbanization and Population. Oxford Studies on the Roman Economy* (Oxford).
- Buijtendorp, T.M., (2010), *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus: Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het "Nederlands Pompeji"*. Deel I, *Inleiding en ontwikkeling* (Amsterdam).
- Carroll, M., (2001), *Romans, Celts and Germans. The German Provinces of Rome* (Gloucestershire).
- Collingwood, R. en I. Richmond, (1969), *The Archaeology of Roman Britain* (Kent).
- Crawford, M.H., (1995), 'Roman towns and their charters: legislation and experience', in: B. Cunliffe en S. Keay (red.), *Social Complexity and the Development of Towns in Iberia: From the Copper Age to the Second Century* (Proceedings of the British Academy 86) (Oxford) 421-430.
- Crook, J.A., A. Lintott en E. Rawson, (1993), *The Cambridge Ancient History*. Volume IX, *The Last Age of the Roman Republic, 147-43 B.C.* (Cambridge).
- Driessen, M., (2007), *Bouwen om te blijven. De topografie, bewoningscontinuïteit en monumentaliteit van Romeins Nijmegen* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 151) (Amersfoort).
- Driessen, M. en E. Besselsen, (2014), *Voorburg-Arentsburg. Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*. Deel 1 (Amsterdam).
- Eck, W. en C. Veen, (2010), 'Epigraphische Bronzefragmente aus Nijmegen', In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 175, 241-246.

- Elton, H., (1996), *Frontiers of the Roman Empire* (Londen).
- Enckevort, H. van, J.K. Haalebos en J.R.A.M. Thijssen, (2000), *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes* (Archeologische Berichten Nijmegen. Monografieën 3) (Nijmegen).
- Enckevort, H. van en E.N.A. Heirbaut, (2010), *Opkomst en ondergang van Oppidum Batavorum, hoofdplaats van de Bataven. Opgravingen op de St. Josephhof in Nijmegen* (Nijmegen).
- Enckevort, H. van en J.R.A.M. Thijssen, (1996), *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1998-1995* (Archeologische Berichten Nijmegen. Monografieën 2) (Nijmegen).
- Enckevort, H. van en K. Zee, (1996), *Het Kops Plateau. Prehistorische grafheuvels en een Romeinse legerplaats in Nijmegen* (Amersfoort).
- Fraser, T.R., (2006), *Hadrian as Builder and Benefactor in the Western Provinces* (BAR International Series 1484) (Oxford).
- Freeman, P., (1993), 'Romanisation and material culture', in: *Journal of Roman Archaeology*, 6, 438-445.
- Frere, S.S., (1972), *Verulamium Excavations* (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London. No. XXVIII, Volume I) (Oxford).
- Gechter, M., (1992), 'Das städtische Umland in Niedergermanien', in: H.J. Schalles, H. von Hesberg en P. Zanker (red.), *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n.Chr.. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes, Kolloquium in Xanten vom 2. Bis 4. Mai 1990* (Xantener Berichte Band 2) (Xanten) 153-161.
- Grant, M., (1994), *The Antonines. The Roman Empire in Transition* (Londen).
- Haalebos, J.K. e.a., (1995), *Castra und Canabae. Ausgrabungen auf dem Hunerberg in Nijmegen 1987-1994* (Nijmegen).
- Haalebos, J.K., (2000a) (A), 'Mosterd na de maaltijd. Een vergeten jubileum. Traianus en het jaar 98 na Chr. in Nijmegen', in: *Numaga*, 47, 8-41.
- Haalebos, J.K., (2000) (B), 'Romeinse troepen in Nijmegen', in: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, 91, 9-36.
- Hanfmann, G.M.A., (1975), *From Croesus to Constantine. The Cities of Western Asia Minor and Their Arts in Greek and Roman Times* (Ann Arbor).
- Heirbaut, E.N.H., (2013), *De zuidwestelijke hoek van Ulpia Noviomagus in kaart gebracht. Deel I, Resultaten van de opgravingscampagnes aan de Rijnstraat en Lekstraat in Nijmegen-West 2008-2010* (Archeologische Berichten Nijmegen, Rapport 41) (Nijmegen).
- Hingley, R., (2005), *Globalizing Roman Culture: Unity, Diversity and Empire* (Londen).
- Jonge, W. de, J.G.A., Bazelmans en D.H. de Jager, (2006), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument* (Utrecht).
- Keay, S.J., (1988), *Roman Spain* (Londen).
- Koot, J.M., B. van der Have en J. van Oijen, (2007), 'Een paal boven water', in: *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie. Gemeente Rijswijk* 2, 1-2.
- Kunow, K., (1992), 'Zentralität und Urbanität', in: H.J. Schalles, H. von Hesberg en P. Zanker (red.), *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n.Chr.. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes, Kolloquium in Xanten vom 2. Bis 4. Mai 1990* (Xantener Berichte Band 2) (Xanten) 143-152.
- Laurence, R., A.S. Esmonde Cleary en G. Sears, (2011), *The City in the Roman West, c.250 B.C.-c. A.D. 250* (Cambridge).

- Laycock, S., (2008), *Britannia. The Failed State. Tribal Conflicts and the End of Roman Britain* (Gloucestershire).
- Levick, B.M., (1967), *Roman Colonies in Southern Asia Minor* (Oxford).
- Liebeschuetz, J.H.W.G., (2003), *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford).
- Lintott, A., (1993), *Imperium Romanum. Politics and Administration* (Londen).
- Lintott, A., (2009), 'Citizenship', in: A. Erskine (red.), *A Companion to Ancient History* (Malden) 510-519.
- Mann, J.C., (1963), 'City-names in the Western Empire', in: *Latomus*, 4, 777-782.
- Mann, J.C., (1996), *Britain and the Roman Empire. Collected Studies Series* (Hampshire).
- Mattingly, D., (2004), 'Being Roman: Expressing identity in a Provincial Setting', in: *Journal of Roman Archaeology*, 17, 5-25.
- Mattingly, D., (2006), *An Imperial Possession, 54 B.C.-A.D. 409* (Londen).
- Marsden, P., (1980), *Roman Londen* (Londen).
- Merrifield, R., (1983), *Londen, City of the Romans* (Londen).
- Mitchell, S., (1993), *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor. Volume I, The Celts and the Impact of Roman Rule* (Oxford).
- Mommsen, T., (1871-1888), *Römisches Staatsrecht*, Band 1-3 (Leipzig).
- Mommsen, T., (1893), *Abriss des römischen Staatsrechts* (Leipzig).
- Morwood, J., (2013), *Ancients in Action. Hadrian* (Londen).
- Niblett, R., (2001), *Verulamium. The Roman City of St. Albans* (Gloucestershire).
- Nouwen, R., (1997), *Tongeren en het land van de Tungri (31 v.Chr.-284 n.Chr.)* (Leeuwarden).
- Nouwen, R., (2005), 'Keizer Commodus en het Municipium Tungrorum', in: *Limburg-Het Oude Land van Loon*, 4, 47-60.
- Nouwen, R., (2006), *De Romeinen in België (31 v.C.-476 n.C.)* (Leuven).
- Oyen, A. van, (2015), 'Deconstructing and Reassembling the Romanization Debate through the Lens of Postcolonial Theory: from Global to Local and Back', in: *Terra Incognita*, 6, 205-226.
- Pelgrom, J., (2009), 'Het romaniseringsdebat: een inleiding', in: *Lampas*, 42, 159-171.
- Pitts, M., (2014), 'Reconsidering Britain's first urban communities', in: *Journal of Roman Archaeology*, 27, 133-174.
- Planck, D., (1975), *Arae Flaviae. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Teil I, Text* (Stuttgart).
- Price, S.R.F., (1984), *Rituals and Power* (Cambridge).
- Purcell, N., (2012), 'Urban spaces and central places: The Roman world', in: S. Alcock en R. Osborne (red.), *Classical Archaeology* (Oxford) 182-202.
- Revell, L., (2009), *Roman Imperialism and Local Identities* (Cambridge).
- Richardson, J., (2015), 'Roman law in the provinces', in: D. Johnston (red.), *The Cambridge Companion to Roman Law* (Cambridge) 45-60.
- Rippon, S., C. Smart en B. Pears, (2015), *The Fields of Britannia. Continuity and Change in the Late Roman and Early Medieval Landscape* (Oxford).
- Roymans, R., (2004), *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire*, (Amsterdam Archaeological Studies 10) (Amsterdam).
- Rykwert, J., (1976), *The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World* (Londen).
- Scheidel, W., (2009), 'Population and demography', in: A. Erskine (red.), *A Companion to Ancient History* (Malden) 134-145.

- Sherwin White, A.N., (1973), *The Roman Citizenship* (Oxford).
- Sommer, C.S., (1988), *Kastellvicus und Kastell. Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Rätien* (Baden Württemberg).
- Sommer, C.S., (1992), 'Die städtischen Siedlungen im rechtsrheinischen Obergermanien', in: H.J. Schalles, H. von Hesberg en P. Zanker (red.), *Die Römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr.. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes* (Xantener Berichte Band 2) (Keulen) 119-141.
- Sommer, C.S., (1999), 'Vom Kastell zum Municipium - Zur Struktur von Arae Flaviae', in: N. Hanel en C. Schucany, *Colonia - municipium - vicus. Struktur und Entwicklung städtischer Siedlungen in Noricum, Rätien und Obergermanien* (BAR International Series 783) (Oxford) 59-63.
- Stillwell, R. en W.L. MacDonald, (1976), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton).
- Strobel, K., (2007), 'Vom Marginalen Grenzraum zum Kernraum Europas', in: L. de Blois en E. Lo Cascio (red.), *The Impact of the Roman Army (200 BC-AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects* (Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.-A.D. 476). Capri, March 29-April 2, 2005) (Leiden) 207-238.
- Sutherland, C.H.V., (1939), *The Romans in Spain, 217 B.C.-A.D. 117* (New York).
- Thonemann, P., (2009), 'Asia Minor', in: A. Erskine (red.), *A companion to ancient history* (Malden) 222-235.
- Waasdorp, J.A., (2003), *III M.P. naar M.A.C.. Romeinse Mijlpalen en Wegen* (Haagse Oudheidkundige Publicaties nummer 8) (Den Haag).
- Wacher, J., (1978), *Roman Britain* (Londen).
- Wacher, J., (1992), 'Second-century cities in Britannia', in: H.J. Schalles, H. von Hesberg en P. Zanker (red.), *Die Römische Stadt im 2. Jahrhundert n.Chr.. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes. Kolloquium in Xanten vom 2. Bis 4. Mai 1990* (Xantener Berichte Band 2) (Keulen) 13-31.
- Wells, C.M., (2004), *The Roman Empire* (Cambridge).
- Wesemael, E., (2011), 'Een buitengewoon aarden monument: het Romeins aquaduct van Tongeren', in: *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 3, 6-21.
- Wightman, E.A., (1985), *Gallia Belgica* (Londen).
- Willems, W.J.H., (1990), *Romeins Nijmegen. Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal* (Utrecht).
- Willems, W.J.H., H. van Enckevort en P. van de Broeke, (2009), *Ulpia Noviomagus. Roman Nijmegen. The Batavian capital at the imperial frontier* (Journal of Roman Archaeology, Supplementary series number 73) (Portsmouth).
- Willems, W.J.H. e.a., (2005), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 1, Prehistorie en Oudheid* (Wormer).
- Wolfram, H., (1997), *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (Californië).
- Veldman, H.A.P. e.a., (2014), *Aan de rand van de Romeinse stad Atuatuca Tungrorum. Een archeologische opgraving aan de Beukenbergweg in Tongeren* (ADC Monografie 16) (Amersfoort).
- Vanvinckenroye, W., (1975), *Tongeren: Romeinse stad* (Tongeren).
- Vanvinckenroye, W., (1986), 'Atuatuca Tungrorum: Romeins Tongeren', *Vlaanderen* 35, 2-8.
- Vanvinckenroye, W., (1994), *Een bijdrage tot het stadskernonderzoek van Romeins Tongeren*, (Publicaties van het Gallo-Romeins Museum Tongeren 46) (Tongeren).
- Yegül, F.K., (2000), 'Memory, metaphor, and meaning in the cities of Asia Minor', in: E. Fentress (red.) *Romanization and the city. Creation, transformations, and failures* (2000) 133-154.

Websites

- <<https://archeologieinnederland.nl/nieuws/romeins-nijmegen-groter-dan-gedacht>> [geraadpleegd op 09 juni 2017].
- <<http://www.landesstelle.de/fragment-einer-mehrteiligen-hoelzernen-schreibtafel/>> [geraadpleegd op 17 juni 2017].
- <<http://www.thirdcentury.nl/Forum%20Hadriani,%20een%20geslaagde%20mislukte%20stad.html>> [geraadpleegd 07 augustus 2017].
- <<https://www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/humanities/an-empire-of-2000-cities-urban-networks-and-economic-integration-in-the-roman-empire>> [geraadpleegd op 08 augustus 2017].
- <<http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=RMO01%3A008825>> [geraadpleegd op 14 augustus 2017].
- <http://www.emersonkent.com/images/roman_britain_map.jpg> [geraadpleegd op 01 december 2017].
- <<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/06/Limes2.png>> [geraadpleegd op 01 december 2017].
- <<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/57/Limes1.png>> [geraadpleegd op 01 december 2017].

Afbeelding voorpagina

<<http://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=RMO01%3A008825>>.

Afbeelding 1

<http://www.emersonkent.com/images/roman_britain_map.jpg>

Afbeelding 2

Niblett (2001) 90.

Afbeelding 3

<<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/57/Limes1.png>>

Afbeelding 4

de Jonge, Bazelmans en de Jager (2006) 97.

Afbeelding 5

Driessen (2007) 92.

Afbeelding 6

Vanvinckenroye (1975) 42.

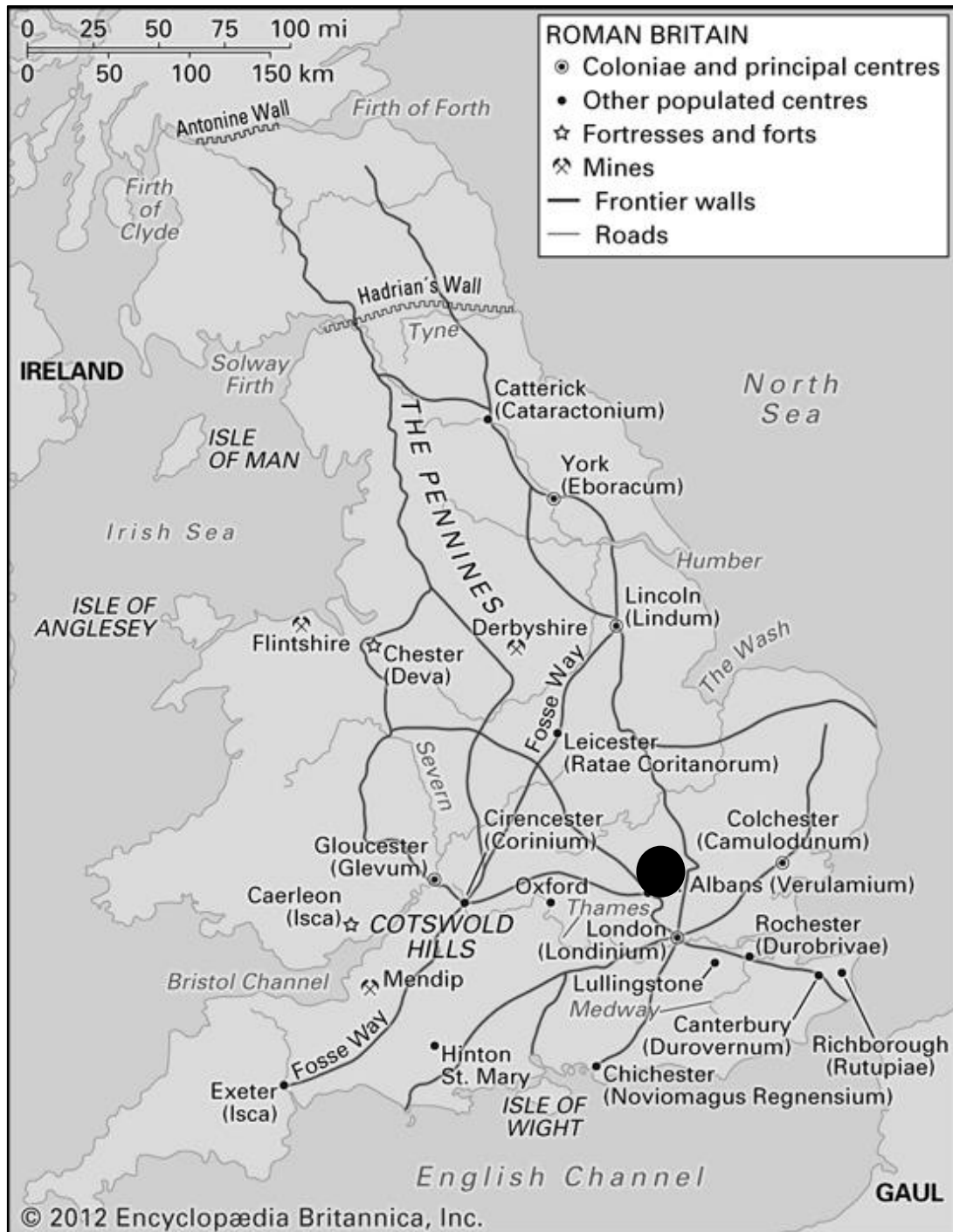
Afbeelding 7

<<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/06/Limes2.png>>

Afbeelding 8

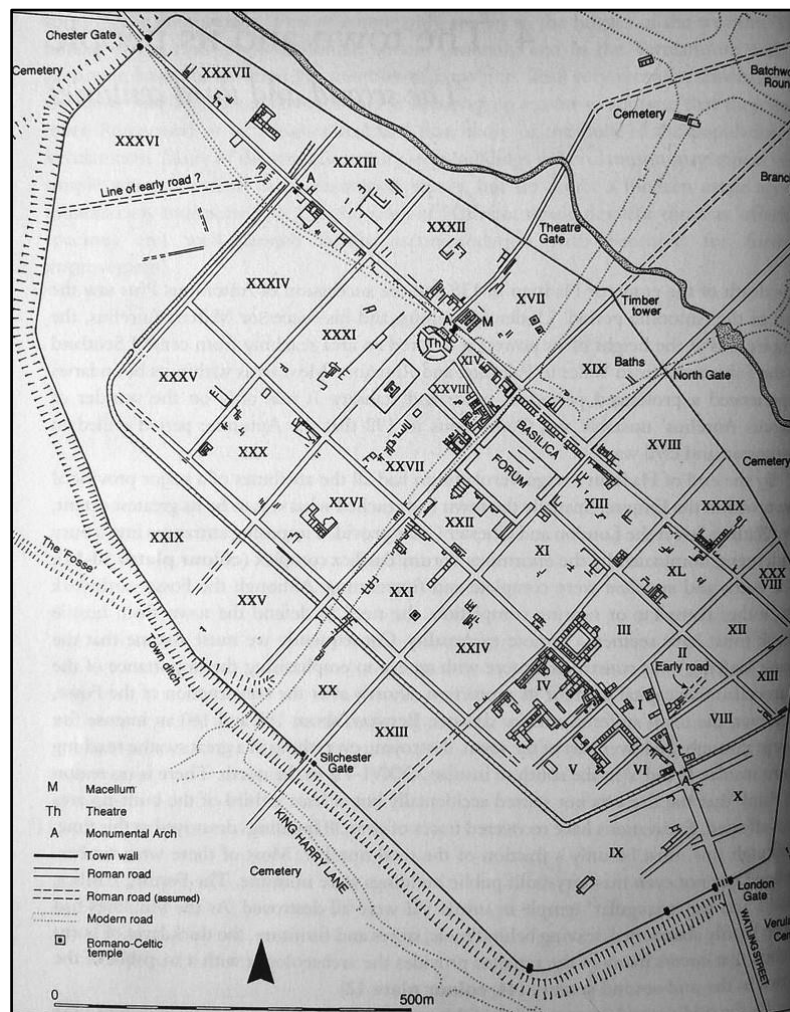
Planck (1975) 7.

Afbeelding 1. De Romeinse provincie Britannia

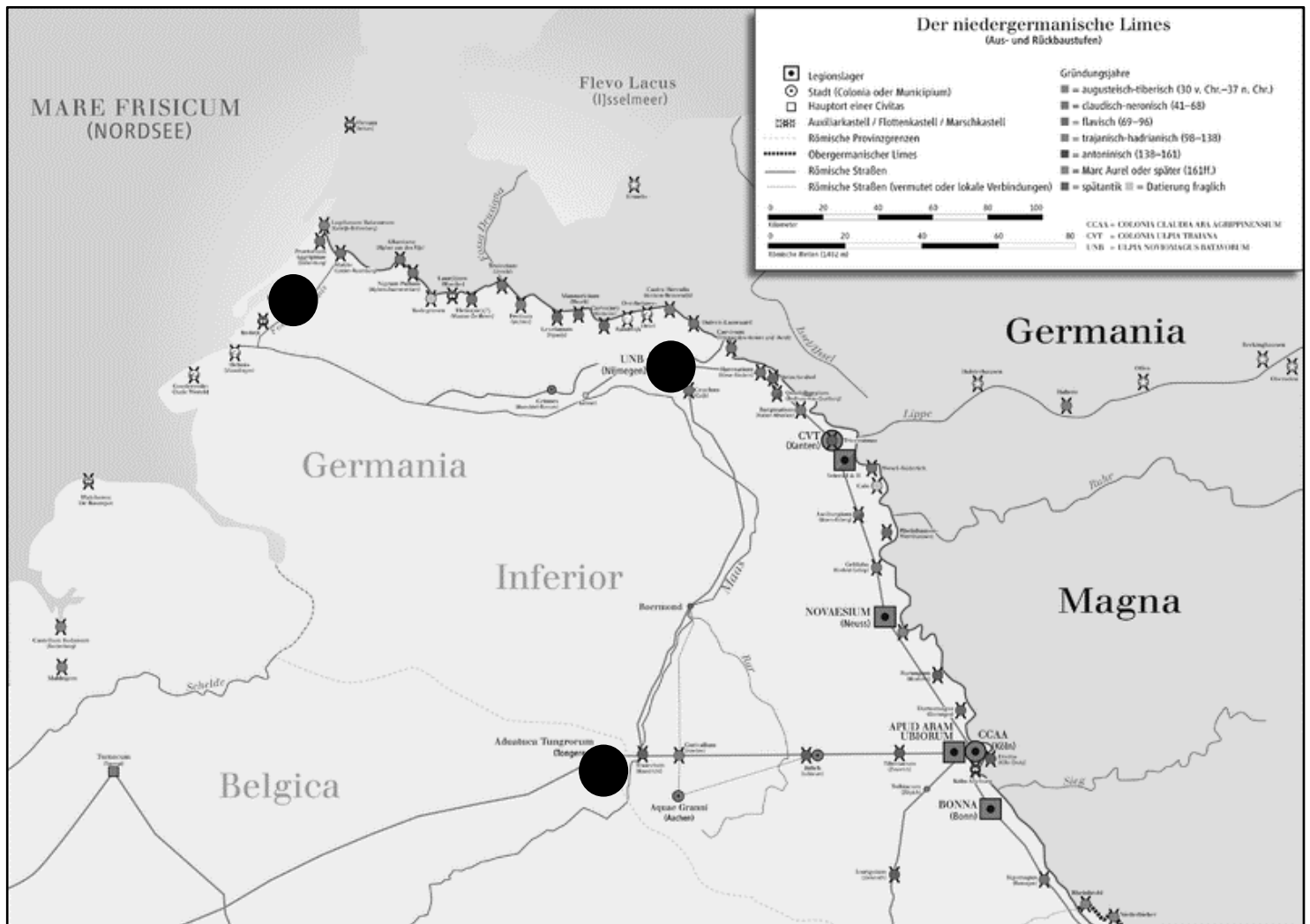

(Met Municipium Verulamium)

Afbeelding 2. Municipium Verulamium (einde van de 2^e eeuw n.Chr.)

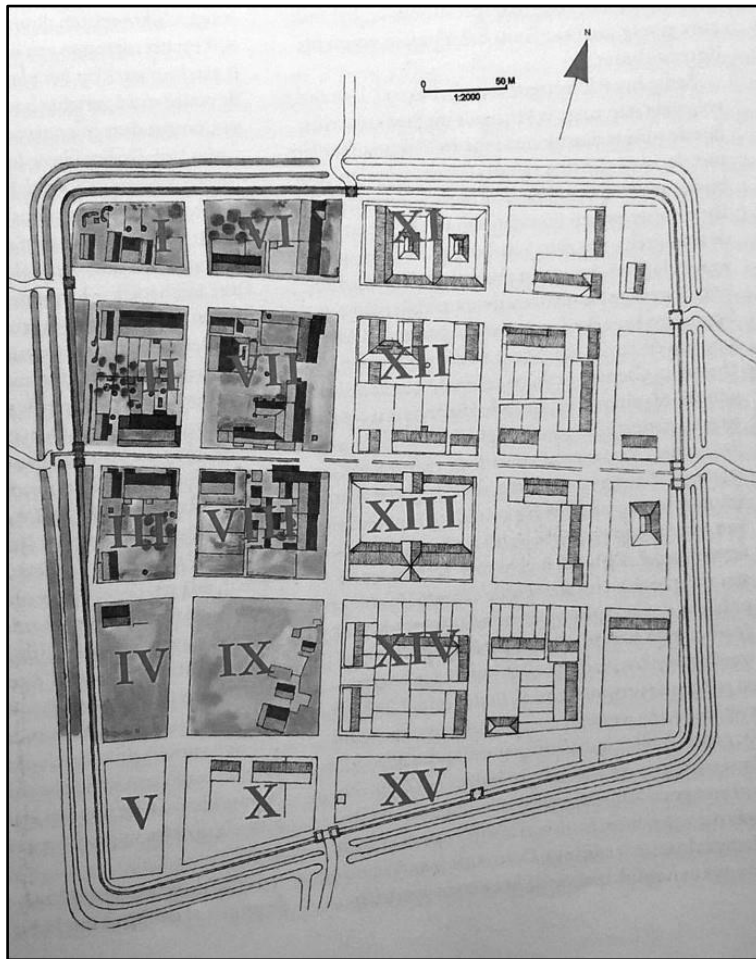

Afbeelding 3. De Romeinse deelprovincie Germania Inferior

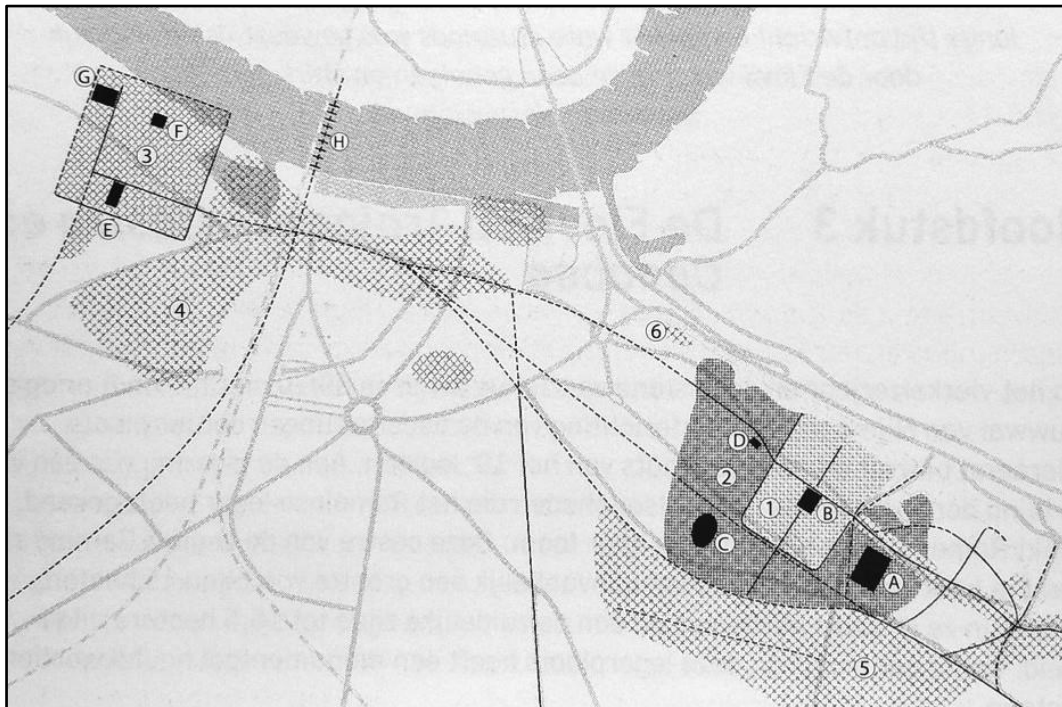

(Met linksboven Municipium Aelium Cananefat(i)um, rechtsboven Municipium Batavorum en rechtsonder Municipium Tungrorum)

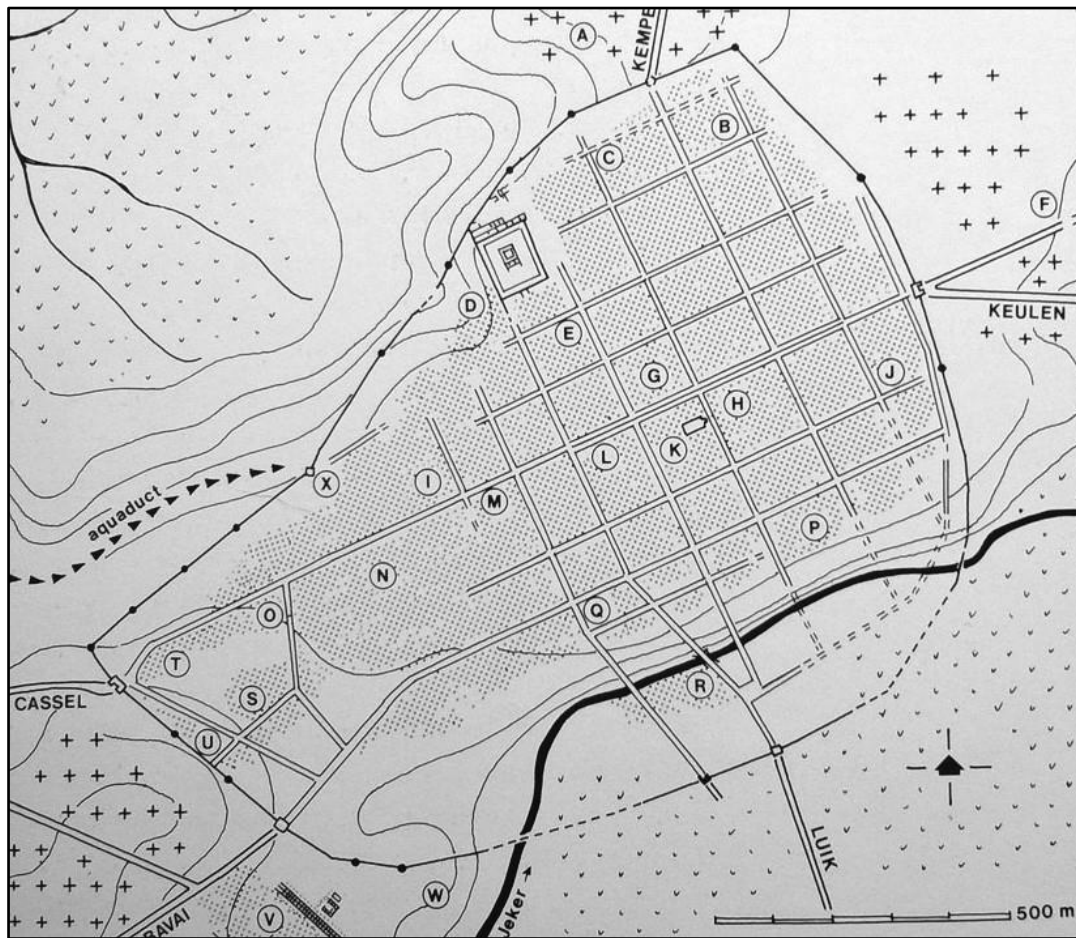
Afbeelding 4. Forum Hadriani (overgang van de 1^e naar de 2^e eeuw n.Chr.)

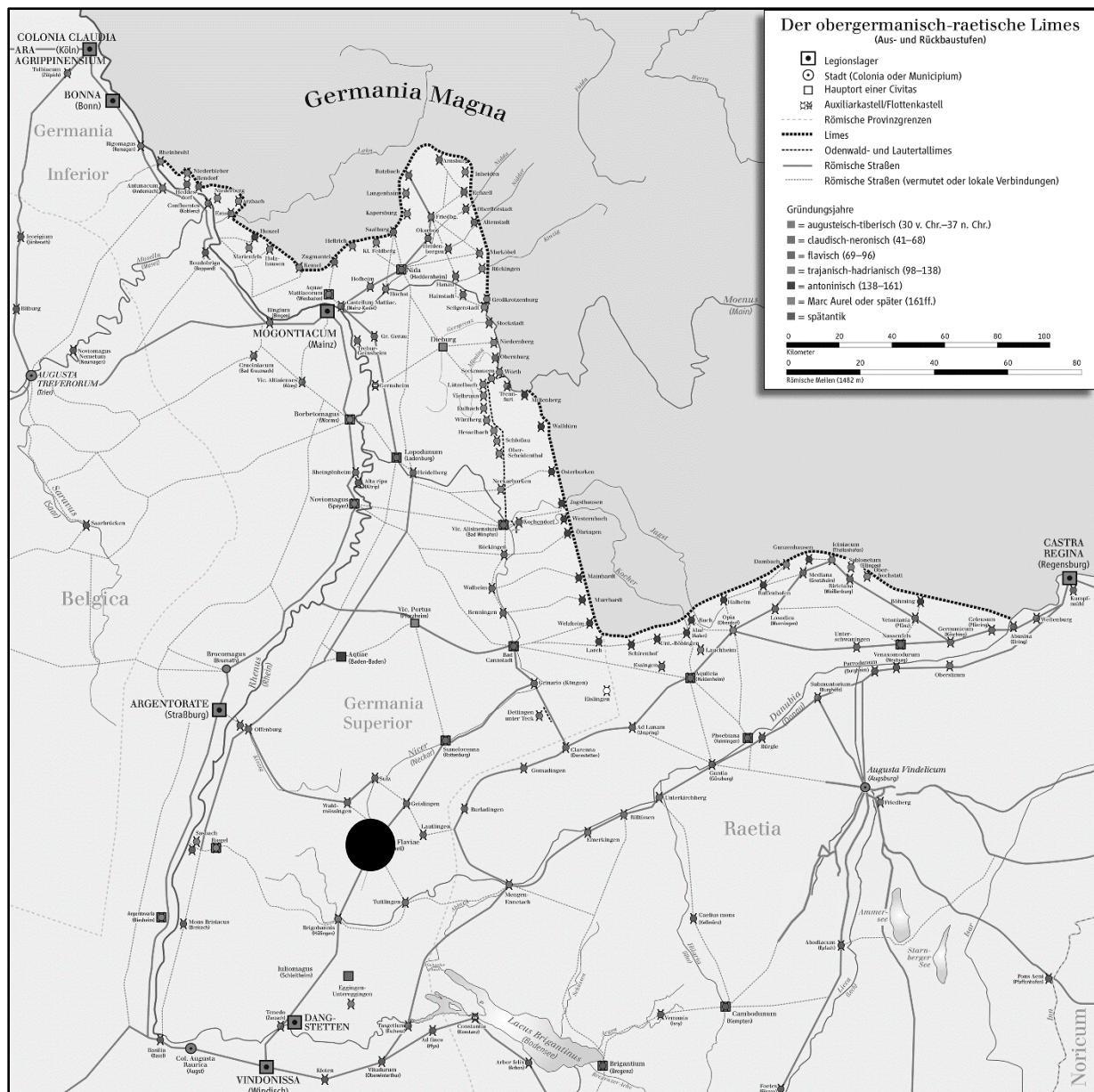
Afbeelding 5. Ulpia Noviomagus (Batavo(du)rum) (eind 1^e eeuw n.Chr.)

Afbeelding 6. Atuatuca Tungrorum (2^e eeuw n.Chr.)

Afbeelding 7. De Romeinse deelprovincie Germania Superior

(Met Municipium Arae (Flaviae))

Afbeelding 8. Municipium Arae (Flaviae) (begin van de 2^e eeuw n.Chr.)

